

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Handreiking Borging van Post 65 erfgoed

*Consistent beleid voor Post 65 erfgoed
met de Omgevingswet*

Handreiking Borging van Post 65 erfgoed

Colofon

Handreiking Borging van Post 65 erfgoed

Auteurs: Hugo van Velzen, Marcel van Winsen
(Contrei), Bas Schout (Buro Schout)
Opdrachtgevers: Anita Blom, Martijn Oosterhuis (RCE)
Met medewerking van: Margriet Panman, Margot de
Vaal (gemeente Zoetermeer); Marc Berends
(gemeente Breda); Gesien van Altena, Ingrid Nij
Bijvank van Herel (Het Oversticht, namens de
provincie Drenthe), Nancy Arkema (namens Buro
Schout)

Coverfoto: De Vier Vierkanten, Alkmaar,
foto Ruben Ferwerda
De overige fotografen staan bij de foto's vermeld.
Tekening achterzijde: Rudolf Das

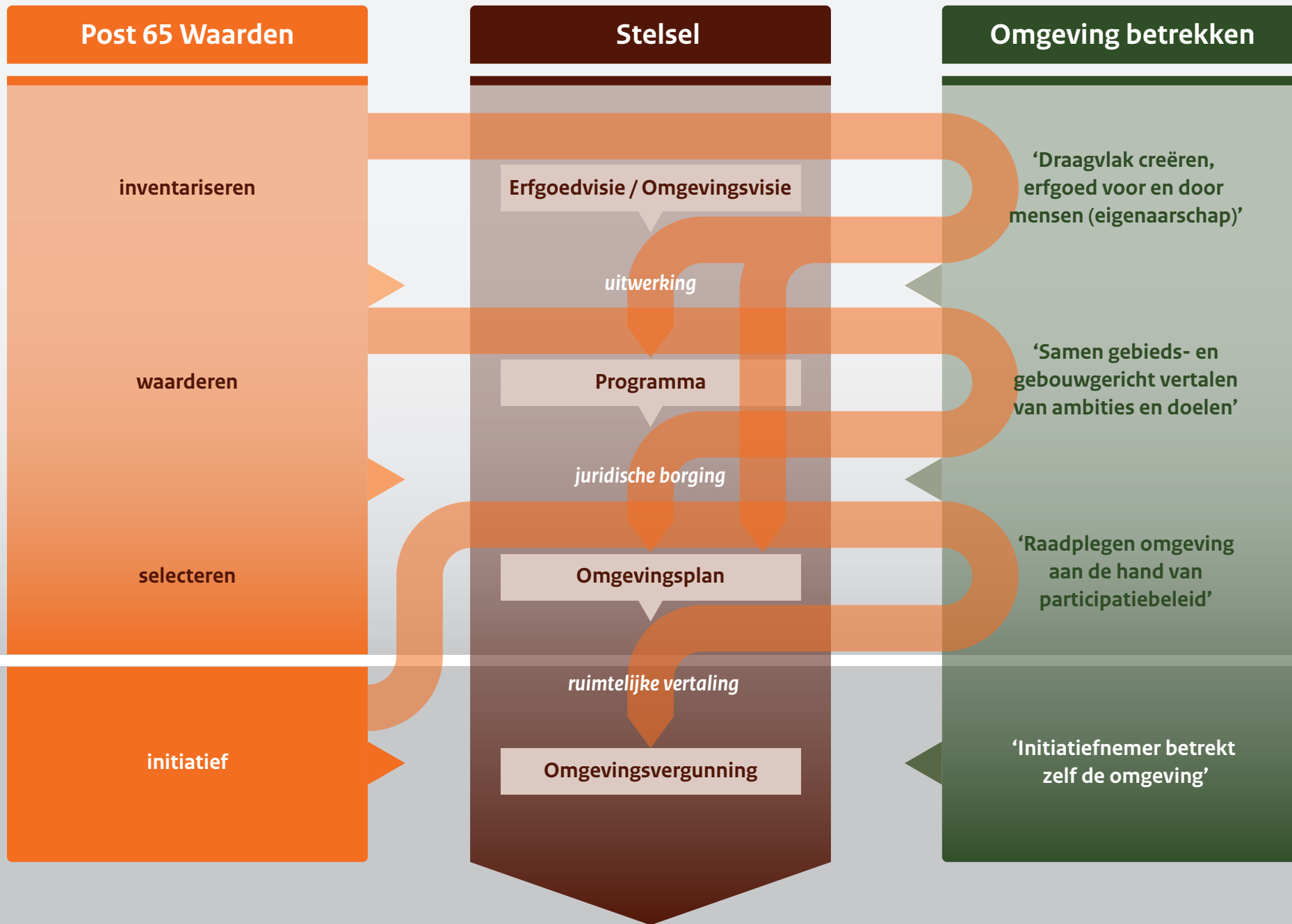
Opmaak: Vorm de Stad, Amsterdam
Druk: Xerox, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2022

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Postbus 1600
3800 BP Amersfoort
www.cultureelerfgoed.nl

Inhoudsopgave

Aanbevelingen	9	4. Borging en participatie	29
1. Inleiding	11	4.1 Inleiding	29
1.1 Aanleidingen	11	4.2 Samenspel tussen overheid, samenleving en experts	29
1.2 Doel	11	4.3 Omgevingsvisie: kaderstellend	32
1.3 Leeswijzer	11	4.4 Omgevingsprogramma: uitvoeringsgericht	33
2. Post 65 erfgoed: cultuurhistorische waarde	13	4.5 Omgevingsplan: juridische vertaling	35
2.1 Achtergrond van Post 65 erfgoed	13	4.6 Omgevingsvergunning: de initiatiefnemer aan zet	38
2.2 De gebouwde omgeving in de periode Post 65	14	Bijlage 1 De periode Post 65, ruimtelijk en fysiek	41
2.3 Het landschap in de periode Post 65	17	Bijlage 2 Werkvormen participatieproces	44
2.4 Post 65: dynamisch erfgoed vraagt om integrale borging	18	Noten	46
3. De Omgevingswet: een veranderend systeem	23	Literatuur en bronnen	47
3.1 Maatschappelijke doelen	23		
3.2 Van toelatingsplanologie naar uitnodigingsplanologie	23		
3.3 Cultureel erfgoed als onderdeel van een integrale kwaliteitszorg	23		
3.4 De betrokken samenleving	24		
3.5 Een nieuw perspectief voor de adviescommissie	25		
3.6 Democratische controle	25		

Aanbevelingen

Laat de waarde van Post 65 erfgoed zien

Het ontwikkelen van beleid en regelgeving heeft niet alleen tot gevolg dat Post 65 erfgoed geborgd wordt. Het biedt ook kansen om Post 65 erfgoed een podium te geven. In de omgevingsvisie en een eventueel programma kan Post 65 erfgoed als ‘onbekend’ erfgoed extra aandacht krijgen door goede voorbeelden te laten zien en mogelijk ook enkele ‘kroonjuwelen’ te benoemen. Communicatie over Post 65 erfgoed kan online en via erfgoedbijeenkomsten of direct met de eigenaren. Betrek daarbij zo veel mogelijk lokale erfgoedverenigingen. Uit de *Verkenning Post 65* Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019 blijkt dat de toegenomen aandacht voor de maatschappelijke en verbindende waarde van erfgoed de opgave voor het erfgoedveld heeft verbreed.¹

Zorg voor consistent beleid en instrumentarium om Post 65 erfgoedwaarden te borgen

De erfgoedwaarden van Post 65 periode zijn

soms nog onbekend, maar vragen net als het meer bekende erfgoed om zorgvuldig geborgd te worden. De Omgevingswet biedt daarvoor – als het gaat om de fysieke leefomgeving – de nodige instrumenten, waaronder de omgevingsvisie, het omgevingsprogramma en het omgevingsplan. Door op alle niveaus aandacht te geven aan Post 65 erfgoed ontstaat een consistent beleid. Daarbij is het programma bij uitstek geschikt om het ‘beleidsgat’ tussen omgevingsvisie (ambities) en omgevingsplan (regels) te dichten. Een belangrijke basis voor een programma zijn een gedetailleerdere verkenning en een waardering van het Post 65 erfgoed op object- én gebiedsniveau.

Betrek de samenleving op alle niveaus van beleid en regelgeving

Participatie is een belangrijke pijler onder de Omgevingswet. Het gaat dan om het betrekken van belanghebbenden (burgers, bedrijven, maatschappelijke organisaties en andere overheden) bij het proces van besluitvorming over

een concreet initiatief en bij beleidsontwikkeling. Het is van belang om de stakeholders van het erfgoed, zoals de bewoners van een waardevol Post 65 gebied, te betrekken bij beleidsontwikkeling en de evaluatie van het beleid. Als je in dat proces experts en bewoners samenbrengt en in gesprek laat gaan over de waarde van Post 65 erfgoed zorg je voor inbreng van lokale kennis én voor inbreng van expertise.

Monitor en evalueer het beleid op gezette momenten

Monitor en evalueer beleid en praktijk op vooraf vastgestelde momenten in de tijd als een wezenlijk onderdeel van het erfgoed- en ruimtelijk beleid. Vragen als ‘in hoeverre is het omgevingsplan nog consistent met het uitgezette beleid met betrekking tot Post 65’ of ‘is de bescherming te streng, of laat het juist te veel ruimte voor ontwikkelingen die de waarden aantasten’ kunnen zo beantwoord worden.

1. Inleiding

Cultureel erfgoed mag zich verheugen in een grote maatschappelijke belangstelling en verwerft een steeds stevigere positie in het ruimtelijk beleid en in ruimtelijke plannen van gemeenten en provincies. Cultureel erfgoed biedt kansen en oplossingen voor allerlei vraagstukken in de leefomgeving en getuigt telkens weer van een grote meerwaarde voor omgevingskwaliteit. Bij transformatie-opgaven en hergebruik is cultureel erfgoed een vaste speler geworden en ook bij hedendaagse duurzaamheidsopgaven wordt erfgoed ingezet, of is een factor waarmee rekening wordt gehouden.

1.1 Aanleidingen

Voor beschermde monumenten en beschermde stads- en dorpsgezichten is het vaak vanzelfsprekend om de waarden goed te inventariseren en te borgen. Voor het jongere erfgoed uit de wederopbouw en de periode Post 65 (1965-1990) is dat echter minder vanzelfsprekend. De landschappen, steden, wijken, complexen en objecten uit deze periode genieten vaak nog weinig juridische bescherming tegen sloop of aantasting. De vraag hoe dit specifieke jonge erfgoed te waarderen, te borgen of in te zetten bij transformaties

is daarmee uiterst actueel. Zeker nu de Omgevingswet voor de fysieke leefomgeving nieuwe instrumenten introduceert. Hierdoor ontstaan nieuwe mogelijkheden in de omgang met dit nieuwe erfgoed.

1.2 Doel

Deze leidraad *Handreiking Borging van Post 65 erfgoed* presenteert concrete aanzetten voor het borgen van het erfgoed uit de periode 1965 – 1990. Doel is gemeenten concrete handvatten te geven om de intrinsieke waarde en het publieke belang van Post 65-erfgoed te borgen

in de verschillende instrumenten van de Omgevingswet. Er worden tevens suggesties gedaan voor het betrekken van de samenleving daarbij.

1.3 Leeswijzer

Na deze inleiding volgt in hoofdstuk 2 een karakterisering van het Post 65 erfgoed, met achtergrond en per deelperiode de belangrijkste kenmerken. Deze worden in bijlage 1 verder uitgewerkt. In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op de Omgevingswet en de veranderingen die dat voor de gemeente meebrengt. De kerninstrumenten van de Omgevingswet worden in hoofdstuk 4 verder uitgewerkt en gerelateerd aan het borgen van Post 65 erfgoed. Hierbij wordt ook aandacht gegeven aan de mogelijkheden om bewoners en experts te betrekken bij het opstellen van het beleid.

2. Post 65 erfgoed: cultuurhistorische waarde

Het begrip Post 65 heeft inmiddels een zekere bekendheid, maar vragen rond de kernwaarden van deze gebouwen en gebieden en hun ontstaansgeschiedenis zijn voor beleidsmakers vaak nog onbeantwoord. In het navolgende wordt hier aandacht aan besteed. De mogelijkheden die het omgevingsbeleid biedt worden hiermee scherper onderkend.

2.1 Achtergrond van Post 65 erfgoed

De periode 1965 – 1990 kenmerkte zich door een buitengewoon grote dynamiek en een ingrijpende transformatie van Nederland. De economie maakte een ongekende bloeiperiode door en het welvaartsniveau van de burgers nam een hoge vlucht, de bevolking groeide met bijna drie miljoen inwoners, de woningvoorraad verdubbelde, er werden grootschalige haven- en industriegebieden en bedrijventerreinen aangelegd (o.a. Maasvlakte, Moerdijk), grote delen van het platteland werden op de schop genomen en door ruilverkaveling veranderd. Er werden op grote schaal recreatieterreinen voor stedelingen ingericht en er werden talloze snelwegen, provinciale wegen en stadsautowegen aangelegd. Het is ook de periode van de groei-kernen buiten de grote steden en van ingrijpende stadsvernieuwing, waarin de vooroorlogse bouwvoorraad in historische binnensteden en negentiende-eeuwse wijken grondig werd gesaneerd, vervangen door nieuwbouw of juist hersteld of gerestaureerd.

Alle ruimtelijke ontwikkelingen in dit tijdvak van 25 jaar werden vooral aangestuurd en gefinancierd vanuit het Rijk, die met rijksnota's op de

ruimtelijke ordening de lijnen voor zichzelf en voor provincies en gemeenten uitzette. In die rijksnota's werden in dit tijdvak meerdere malen de beleidsmatige bakens verzet, om adequaat in te kunnen spelen op veranderende omstandigheden en nieuwe inzichten. De rol van volkshuisvesting, van auto's en openbaar vervoer, van landschap en openbare ruimte werd in het ruimtelijk beleid daarbij meerdere keren bijgesteld of zelfs omgegooid. Ook cultureel-maatschappelijk vonden er verschuivingen plaats, maar ook regelrechte omwentelingen, die het reilen en zeilen van de samenleving drastisch hebben gewijzigd, zoals de ontzuiling, het afscheid van een regenteske bestuurscultuur, de immigratie die het land in enkele decennia veranderde van een mono- in een multiculturele samenleving, de emancipatie van minderheden, de democratisering van het onderwijs, het enorm toegenomen consumentisme en tegelijkertijd een groeiend milieubewustzijn.

Gebouwde omgeving

Het denken over stedenbouw en architectuur weerspiegelde deze omwentelingen of droeg er zelfs aan bij. In de betrekkelijk korte periode van een kwarteeuw zijn de uitgangspunten voor ontwerp en inrichting van steden, van buitenwijken, stadscentra en groei-kernen tot twee

keer toe drastisch omgegooid, parallel aan cultureel-maatschappelijke ontwikkelingen. Hiermee kan het tijdvak Post 65 worden gezien als de openvolging van drie maatschappelijk-ruimtelijke episodes, die weliswaar soms in elkaar overliepen, maar elk voor zich een geheel eigen identiteit hebben.

In de post 65-publicatie *Groei, verandering, differentiatie. Architectuur in Nederland 1965-1990*, (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2020) worden deze drie episodes benoemd en helder omschreven. De benaming en karakterisering ervan zijn hier aangehouden. Hoewel de brochure in eerste instantie over gebouwen gaat, is de relatie met stedenbouw en de groene (woon)omgeving in deze periode evident.

Landschap

Voor het landelijk gebied is een indeling in drie periodes alleen in meer algemene zin te benoemen. De publicatie *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk*, van Gerrie Andela (2000) benoemt een geleidelijke ontwikkeling van de agrarische ruilverkaveling naar een bredere landinrichting.

De maatschappelijk-ruimtelijke ontwikkelingen van de periode Post 65 worden in de navolgende twee paragrafen benoemd. Meer specifiek worden de ruimtelijke en fysieke karakteristieken beschreven in [bijlage 1](#) van deze Leidraad.

2.2 De gebouwde omgeving in de periode Post 65

Zoals hiervoor aangestipt kan de periode Post 65 voor wat betreft de gebouwde omgeving benoemd worden in drie opeenvolgende episodes.

Groei (1965-eind jaren zestig)

De periode van groei bouwde voort op de cultuur van de wederopbouw en was het culminatiepunt van de CIAM-stedenbouw waarin functiescheiding van wonen, werken, recreatie, en verkeer het uitgangspunt vormde. Voor stedenbouw en architectuur vormde het de apotheose hiervan, maar ook het slotakkoord.

Ondanks de fors toegenomen welvaart was er in de jaren zestig nog sprake van grote woningnood. De bevolkingstoename was fors en de bestaande woningvoorraad was verouderd. Het centralistisch aangestuurde volkshuisvestingbeleid uit de wederopbouwperiode werd daarom voorgezet, met een indrukwekkende woningproductie als resultaat.

Er was sprake van een ver doorgevoerde fascinatie bij stedenbouwers, architecten en bestuurders voor de toekomst. Moderniteit, industrialisatie en 'technificatie' van het dagelijks leven waren daarbij uitgangspunt. Een glorieuze rol van de auto in de moderne stedelijke omgeving lag in het verlengde hiervan, en de verkeerplanning ging hiermee de steden-

bouw domineren.² Rijkssubsidies voor woningbouwsystemen, in combinatie met de grootschalige 'veldenstedenbouw' resulteerde in een schaa sprong die voorheen ongekend was. De wijkgedachte die tijdens de periode van wederopbouw speelde, had de ruimtelijk-functionele inrichting nog een rol, maar niet meer in zijn sociaal-maatschappelijke betekenis. Ruime groengebieden tussen grootschalige gebouwen werden opgevat als vanzelfsprekende recreatieruimte voor de omwonenden. De schaalvergroting veroorzaakte ook een grotere scheiding van functies: buurtwinkels verdwenen bijvoorbeeld ten gunste van grotere wijkwinkelcentra, middelbare scholen fuseerden tot scholengemeenschappen.

Het zwaartepunt van de bouw lag in de uitbreidingswijken van de grote en middelgrote steden, maar ook werden al in deze periode de eerste stappen gezet naar een overloopgebieden op afstand van de grote steden in de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (1966).³

De nadruk op grootschaligheid, automobiliteit en techniek had ook gevolgen voor de historische binnensteden, waar city-vorming hoogtij vierde. De binnensteden werden opgevat als toekomstig winkel- en kantorencentra, die goed met de auto bereikbaar moesten zijn. Verwaarlozing en sloop van de historische bebouwing was het gevolg.

In zijn algemeenheid was consideratie met cultureel erfgoed bij ontwerpers en bestuurders in deze periode niet groot. Historische land-

schappen werden rücksichtslos overschreven met nieuwe wijken en bebouwing. Opmerkelijk is daarom dat het tegelijkertijd open houden van het agrarisch landschap buiten de verstedelijkte gebieden een belangrijke drijfveer van ontwerpers en overheden was en een legitimatie om in hoge dichtheid te bouwen.⁴ Dit beleid werd bekend als 'gebundelde deconcentratie'.

Beleid en planontwikkeling was hiërarchisch, top-down georganiseerd: van rijk, naar provincie, naar gemeente, en ook beleidsmatig top-down georganiseerd. Toonaangevende stedenbouwkundigen onderhielden nauwe banden met het lokale bestuur en genoten aanzien. Van inspraak van de bevolking of van sociologisch of stadsgeografisch onderzoek naar beleving van de gebouwde omgeving was nauwelijks sprake.

Verandering (periode eind jaren zestig – begin jaren tachtig)

Vanaf eind jaren zestig veranderden de maatschappelijke opvattingen over stedenbouw, wonen en architectuur in vervolg op al eerdere aanzetten de maatschappelijke opvattingen. Onder invloed van toegenomen welvaart en protesten van zowel burgers, als ook bestuurders, stedenbouwkundigen, architecten en hun opdrachtgevers, die de monotone, grootschalige en auto-gedomineerde stedenbouw uit de jaren zestig afwezen, werd al experimenterend gewerkt aan stedenbouw en architectuur op een andere leest: afwisselend, besloten en met een 'menselijke maat'.⁵ Sociologische, stads-

Lunetten, Utrecht (foto Rosa Tigges)

geografische en psychologische onderzoeken uit Duitsland, Engeland, de Verenigde staten en Nederland ondersteunden dit 'verhaal van een andere gedachte' (de term werd geïntroduceerd Aldo van Eyck in 1959).⁶ De 'geaarde stad' onder de bomen was daarbij het ideaaltype: uitsluitend of hoofdzakelijk laagbouw of gestapelde laagbouw was daarbij uitgangspunt, met veel groen.⁷ Dit vaak in een dichte verkaveling, wat bijdroeg aan de beschutting en de gewenste herbergzaamheid.

Deze brede beweging – internationaal, maar met een uniek Nederlands accent – liep parallel aan de opkomst van de jeugdcultuur en het in de jaren zestig steeds feller wordende maatschappelijk protest tegen de regenteske bestuurscultuur, de verstikkende verzuiling en het gebrek aan democratische inspraak. Men stapte steeds meer af van top-downplanning, en koos voor betrokkenheid van bewoners.⁸ Het waren de jaren van inspraak, maar ook van multidisciplinaire ontwerpteams waaraan sociologen deelnamen, die de soevereine stedenbouwer van weleer aflasten. Het multidisciplinaire karakter resulteerde in de keuze voor procesplanning. Met het omschrijven van doelstellingen en met stedenbouwkundige vlekkenplannen (vaak als structuurplannen benoemd) kwam men via procesmatig ontwerp van buurten en complexen door participerende architectenbureaus tot concrete stedenbouwkundige uitwerking.⁹ Het was een planvorm die meerdere alternatieven openliet waardoor men kon inspelen op voortdurend wijzigende woningbouwdoelstellingen.¹⁰ Een sterke verstrengeling van stedenbouw en architectuur was het gevolg: de architectuur bepaalde vaak door zijn onregelmatige opbouw de loop en vorm van de stedenbouw en openbare ruimte.

Ontwerpers, burgers en politiek vatten de leefomgeving op als een complex en gelaagd sociaal en programmatisch ruimtelijk systeem, niet neutraal of inwisselbaar, maar met een duidelijke identiteit waar inwoners zich verbonden mee konden voelen: een 'habitat', die zijn weerslag had op het ontwerp van

'plekken' (een gevleugeld woord in die tijd) op wijk-, buurt-, straat- en projectniveau. Daarbij was niet functiescheiding, maar kleinschalige functiemenging het doel. De verzorgingsstaat werd vormgegeven middels buurtcentra, scholen en culturele centra, met een mix aan functies.

Algemeen motto was: bereikbaarheid niet vooral voor de auto, maar ruim baan voor het openbaar vervoer, de voetganger en fietser. De auto werd wat betreft snelheid aan banden gelegd en ingepast in de kleinschalige woonomgeving. Niettemin was er op een groter schaalniveau wél sprake van een forse uitbreiding van het rijkswegennet. De automobilititeit steeg in deze tijd aanzienlijk.

Ook zette een daling van de gemiddelde woningbezetting in.¹¹ Rijkssubsidies voor verschillende woonvormen en woningtypen, en stadsvernieuwingsgeld (o.a. het programma Experimentele Woningbouw 1968-1980) stimuleerden het onderzoek naar een afwisselende, kleinschalige, gemengde en toch moderne woonomgeving. Een diversiteit aan nieuwe woonvormen, ontsluitingstypologieën, plattegronden, woondekken, wooneervormen en parkeeroplossingen kenmerkten de tijd. Er was daarbij regelmatig sprake van configuratieve ontwerp patronen (schakeling van verspringende, min of meer gelijke bouweenheden).¹² De ruimtelijke koppeling tussen de openbare ruimte en het privé domein, het tussengebied tussen gebouw en exterieur, had daarbij alle aandacht.¹³

Natuur en ‘natuurlijkheid’ waren uitgangspunt; men zocht naar mogelijkheden historisch-landschappelijke structuren en wegen te integreren in het ontwerp van nieuwe woonwijken. Dit ging min of meer gelijk op met de geleidelijke ‘herontdekking’ en herwaardering van duurzaamheid van oude landschappelijke structuren in het pre-moderne stedelijke landschap.¹⁴ Precies in deze jaren groeide de maatschappelijke gevoeligheid voor alles – historie zowel als natuur – dat verdween onder de druk van verstedelijking, industrialisering en vervuiling, mede onder invloed van het in 1972 verschenen alarmerende rapport van de Club van Rome.

In historische binnensteden en negentiende-eeuwse wijken was sprake van een omslag van sanering naar stadsvernieuwing (Interim Saldo Regeling 1977). Wonen werd weer uitgangspunt. Een belangrijke aanleiding was het protest van bestaande buurtbewoners en jonge – vaak beter opgeleide – instromers.¹⁵ Stadsvernieuwing werd niet alleen opgevat als bouwopgave, maar ook als een sociaal-maatschappelijk proces met waardering van erfgoed, inspraak en participatie als integrale onderdelen. In plaats van de hiërarchische lijnorganisatie werd de ‘projectgroep’ daarbij het werkmodel.¹⁶ Bij de stadsvernieuwingsoperaties vonden veel restauraties plaats, maar er was ook sprake van sloop van historische gebieden, zoals voormalige fabrieksterreinen. In deze gebieden werden appartementsgebouwen geïntroduceerd, met ‘grootschalige kleinschaligheid’ tot gevolg. De winkelfunctie in de binnensteden nam in omvang en belang toe.

Bijkomend resultaat was de introductie van voetgangersgebieden en het uitkernen van de historische bebouwingsstructuur.

Buiten de grote steden zette het ingezette overloopbeleid stevig door. De groeikernen speelden hierbij een belangrijke rol. De term ‘groeikern’ was gemunt in de Nota Volkshuisvesting 1972 en de Verstedelijkingsnota 1976, die met twee andere nota’s tezamen de *Derde Nota Ruimtelijke ordening* zouden gaan vormen (1973-1980). Er waren 15 groeikernen (gekoppeld aan de grote steden) aangewezen zowel op het oude land als de nieuwe steden Lelystad en Almere in Flevoland. Het werden locaties waar nieuwe opvatting over wonen, ruimtelijke ordening, stedenbouw en architectuur, brede ontwikkeling kwam. Daarnaast was ook op het gebied van recreatie sprake van forse expansie. Dit was een periode waarin de eerste grotere en commerciëlere vakantieparken en grotere recreatiegebieden ontstonden, en de verdere uitbouw van attractieparken plaatsvond.

Differentiatie (begin jaren tachtig – 1990)

De periode ‘differentiatie’ startte met een wereldwijde recessie, aangejaagd door de tweede oliecrisis in 1979, die mede zijn effect had op de woningmarkt. De tekorten op de rijksbegroting werden nijpend, met als gevolg een verzakelijking en afslanking van overheidstaken. In 1981 werd radicaal ingegrepen.¹⁸ Er werd nog wel geïnvesteerd om door te bouwen aan de stadsvernieuwing en sociale huurwoningen, maar nu onder strikte versoberingseisen.¹⁹ Aangezien de overheid voorheen

met ruime subsidies de vele experimenten, de veelvormigheid, de functie- en doelgroepmenging van de Habitatwijken en van de stadsvernieuwing had ondersteund, had dit onmiddellijk gevolgen voor de kwaliteit van de woon- en leefomgeving. Het doel was om meer ruimte te geven voor marktpartijen op de woningmarkt, die vanaf de tweede helft van de jaren tachtig, toen vanaf de economie weer aantrok.

Tegelijkertijd klonk er vanuit de vakdisciplines van stedenbouw en architectuur een steeds luidere kritiek op de habitatarchitectuur en -stedenbouw, die werd omschreven als ‘Nieuwe Truttigheid’.²⁰ De voorheen zelfstandige en samenbindende rol van stedenbouw was in deze periode gedecimeerd. Ook waren architecten vaak ontevreden over hun teloorgegane positie als zelfstandig ontwerper bij alle inspraak en bij andere vakdisciplines die zich met het ontwerp bemoeiden. Veel architecten en stedenbouwkundigen keerden zich vervolgens af van de habitat-ontwerpcultuur. Rationele stedenbouw, geïntroduceerd onder de noemer ‘formele objectiviteit’²¹, waarin grote geometrische figuren de toon zetten, ging voortaan met zijn ‘raamwerkstedenbouw’ de locatie van de verschillende bouwprojecten en groenvullingen bepalen. ‘Vormgeving’ als doel op zich en ‘compositie’ werden daarbij omarmd, en grootschaligheid – ook in de hoogte – was weer toegestaan. In vervolg op de conceptuele ontwerpstrategieën voor openbare ruimte en groen veroverden enkele landschapsontwerpers een plek in het stedenbouwkundig ontwerp van wijken.

Inbreidingsplan Utrecht (foto Evelien van Es)

Ook de verkeerplanning rationaliseerde. De lineaire straat met zijn voor de hand liggende parkeeroplossingen langs de stoep keerde terug en nieuwe, meer technische verkeersconcepten werden geïntroduceerd.

Op het grotere planologische schaalniveau waren de jaren tachtig ook een omslag. De participatieplanning van de jaren zeventig werd verlaten en ingeruild voor interactieve planning waarbij de markt een grote rol toebedeeld

kreeg.²² De overheid keerde zich af van het groeikernenbeleid en het beleid van ‘gebundelde deconcentratie’. Men constateerde dat de planologische aandacht voor de groeikernen en de sterke groei van niet als zodanig aangewezen steden en dorpen in het buitengebied, duidelijk ten koste was gegaan van de leefbaarheid en attractiviteit van de grote steden. De grote stad werd als aanjager van de opkomende diensteneconomie weer centraal gesteld en het compacte stadsmodel met woningbouw in of nabij de grotere steden werd normstellend voor overheden.²³ *De Vierde Nota voor de Ruimtelijke Ordening* uit 1988 bestendigde dit.

De steden bleven profiteren van de stadsvernieuwingsgelden die resulteerden in de bouw van grotere woningen in de oude stads-wijken.²⁴ Men nam echter afscheid van de ‘grootschalige kleinschaligheid’ van de habitatperiode en zocht naar andere methoden om te verdichten, te mengen met niet-woonfuncties en om de functie van de binnenstad als geliefde woonplek én als het culturele en bruisende hart van de stad terug te krijgen. Moderne en spraakmakende architectuur diende hier een rol in te vervullen. In die delen van de stad waar sloop/nieuwbouw plaatsvond, trad schaalvergroting op en een karakterverandering van de stedenbouwkundige structuur. Het zou leiden tot verdere comeback van de historische binnenstad. Een volledige revitalisatie van de historische binnensteden en de negentiende-eeuwse gordels in de jaren negentig en het begin van de eenentwintigste eeuw zouden hiervan het gevolg zijn.

2.3 Het landschap in de periode Post 65

Op de ontwikkelingen in het landelijk gebied hebben vormgevingsideologieën een minder nadrukkelijk stempel gehad dan in stedelijk gebied. Er was sprake van meer geleidelijkheid en doorontwikkeling, uitgaande van het bestaande, waarbij niettemin ook grote wijzigingen plaatsvonden. In grote trekken zijn er drie opeenvolgende in elkaar overgaande beleidsperiodes geweest, waarin een geleidelijke kanteling plaatsvond van agrarische optimalisatie naar een meervoudig gebruik en landschapsinrichting. Iedere periode kende daarbij eigen zwaartepunten.

Ruilverkaveling en landschapsplannen

Tijdens de wederopbouw voelde de rijksoverheid de noodzaak de achtergebleven agrarische sector structureel te verbeteren. Dit mondde uit in mechanisering, specialisatie en schaalvergroting, die zijn weerslag had op de omgang met de ruimte. Met eerdere ruilverkavelingswetten uit 1926 en 1938 was al een begin gemaakt met herschikking en optimalisatie van het grondeigendom. De Ruilverkavelingswet van 1954 en het Meerjarenplan voor de ruilverkaveling uit 1958 stroomlijnden vervolgens de planmatige aanpak van de ruilverkavelingen, waardoor deze een hogere en grootschalige vlucht namen. In de wet uit 1954 had het landschapsplan, waarin ontwerpers ook de esthetische vraagstellingen rond de landschappelijke opzet meenamen, al voordat dit een wettelijke status

gekregen.²⁵ Ontwerpers begeleiden vervolgens ook de uitvoering van de ruilverkavelingsplannen. Daarbij werd vaak – uitgaande van de erkenning van natuur en landschap als natuurhistorische en esthetische categorie – voortgebouwd op de bestaande karakteristieken van het landschap, maar nu voorzien van de handtekening van de ontwerper. Die handtekening is tegenwoordig vaak nog afleesbaar.

Agrarisch gebied wordt cultuurlandschap

Met de Tweede Nota op de Ruimtelijke Ordening uit 1966 kanteelde het beleid. Het agrarische vraagstuk werd een onderdeel van een breder palet aan landschappelijke invulmogelijkheden. Cultuurtechniek was niet als enige leidend bij de inrichting. In de landschapsplannen kregen naast de landbouw, nu ook recreatie, natuurbescherming en de inpassing van infrastructuur nadrukkelijker een plaats. En ook hierbij werden ontwerpers ingeschakeld om de vormgeving van deze nieuwe gecombineerde cultuurlandschappen te begeleiden. De inrichting van Oostelijk en Zuidelijk Flevoland zijn belangrijke representanten van de veranderende ideeën over landgebruik en landschappelijke inrichting.²⁶ Waren de bossen in de Noordoostpolder nog gesitueerd op de ‘slechte’ gronden, de recreatiegebieden in de zuidelijke Flevopolders lagen op strategisch aantrekkelijke gebieden, langs de randmeren.

Landinrichting

De jaren zeventig vormden een periode van bezinning. Natuur en landschap, inclusief de specificiteit van omgevingen, kwamen steeds

meer op het netvlies te staan van de plannemakers. Evenals in architectuur en stedenbouw werden kwaliteits- en milieuvragen onderdeel van de ruimtelijke afwegingen. Naast natuurbescherming kwam ook de ‘natuurbouw’ op gang, de aanleg van natuurgebieden. Ruilverkaveling werd landinrichting. Dit vond zijn vertaling eind jaren zeventig in de Ontwerp-landinrichtingswet (1979) en uiteindelijk de Landinrichtingswet uit 1985.²⁷ In de Landinrichtingswet werd in nauwe samenhang met het bredere ruimtelijke orderingsbeleid, werd ruilverkaveling nog slechts als één van de verbeteringsinstrumenten voor het landschap benoemd. Herinrichting van het landschap (ook niet-agrarische functies) en aanpassingsinrichting (bijvoorbeeld om de nadelige gevolgen van infrastructurele werken op te heffen of te verminderen) vormden de andere inrichtingsvraagstukken. Landschapswaarden waaronder de cultuurhistorische, en landschapsherstellingen daarbij een belangrijke rol vervullen.

2.4 Post 65: dynamisch erfgoed vraagt om integrale borging

Intrinsieke waarde en publiek belang

De voorgaande beschrijving van ontwikkelingen in het tijdvak Post 65 en de ruimtelijke en fysieke vertaling daarvan zoals beschreven in bijlage 1 laten zien dat deze ontwikkelingen – in ieder geval voor de gebouwde omgeving – globaal drie ruimtelijke systemen hebben opgeleverd. Elk van deze ruimtelijke systemen kent

eigen karakteristieken, eigen kernkwaliteiten. Elke periode heeft gebieden, complexen en gebouwen opgeleverd met potentiële erfgoedwaarden en met bijzondere ruimtelijke kwaliteiten. Recente onderzoeken hebben voor enkele van deze gebieden en gebouwen al benoemd welke kernkwaliteiten en erfgoedwaarden aanwezig zijn.

De kwaliteiten en waarden van de Post 65 gebieden zijn niet alleen maar afhankelijk van een nieuwe wijze van beoordelen door professionals uit de erfgoedsector. Het betreffen waarden die vaak intrinsiek zijn, waarden die in de in de ruimtelijke omgeving of het object zélf besloten liggen. Deze kunnen schuilen in de architectuurhistorische en historisch-stedenbouwkundige kwaliteiten – zoals uitzonderlijk hoge esthetische kwaliteiten, een bijzondere oorspronkelijkheid van het ontwerp, een uitzonderlijke inventiviteit van oplossingen en doorzichtigheid in uitwerking – in de gaafheid of zeldzaamheid van het ontwerp, maar natuurlijk ook in de cultuurhistorische of contextuele waarde die erin besloten ligt. Post 65 gebieden en objecten kunnen immers overtuigende of zeldzame representanten zijn van bijzondere of nieuwe ontwikkelingen uit de Nederlandse geschiedenis.

Geredeneerd vanuit deze kwaliteiten vertegenwoordigen de gebouwen, complexen en gebieden van een meer dan gemiddelde cultuurhistorische kwaliteit uit de Post 65 periode een algemeen belang. In beginsel is dat algemeen belang voor al het erfgoed uit

Het Breed - Plan-Van Gool, Amsterdam-Noord (foto Anita Blom)

verschillende cultuurperiodes aanwijsbaar, maar voor de Post 65 periode speelt mee dat het hier meer dan bij de eerdere tijdvakken om 'levend erfgoed' gaat. De huidige gebruikers hebben het ontstaan vaak nog meegemaakt of de ontwerpers zijn nog in leven. Bovendien wordt het overgrote deel van de gebouwen of gebieden uit deze periode door burgers, maar ook door professionals nu nog niet als erfgoed beleefd en wordt er aan deze gebouwen en gebieden nog niet meer dan een gemiddeld cultuurhistorisch belang aan toegekend. De bescherming van cultuurhistorische status die door de overheden of de gebruikers zelf aan oudere gebouwen of gebieden is toegekend, ontbreekt hier nog. Dat kan gevolgen hebben voor de belangenafweging bij nieuwe ontwikkelingen en transformaties. De erkenning van erfgoedwaarde aan een object of gebied uit de Post 65 periode en de toekenning van een eventuele status zal dus een actievere rol van de gebruikers en de verschillende verschillende overheden vergen.

Intrinsieke waarde en bestuurlijk en politiek belang

Erfgoed raakt als algemeen belang aan bestuurlijke en politieke afwegingen en hedendaagse maatschappelijke opgaven stellen hun eisen aan het (gebruik van) Post 65 erfgoed. De vraag 'hoe dienen erfgoedwaarden van Post 65 te worden vertaald in het instrumentarium van de Omgevingswet', is een voorname, omdat kwesties rond onderhoud en exploitatie (o.a. functionele flexibiliteit, klimaat (warmte-isolatie en energieopwekking), hergebruik ((steden)bouw-

kundige flexibiliteit) en verdichtingspotentie van Post 65 omgevingen (het 'laadvermogen' van een gebied/object) zich in de toekomst steeds vaker zullen voordoen.

Voor de beleidskeuzes op bestuurlijk niveau zijn de intrinsieke waarden daarbij van groot belang. We kunnen vaststellen dat in de Post 65 gebouwde omgeving de stedenbouw, architectuur en de inrichting van de openbare ruimte in hoge mate in relatie tot elkaar ontworpen zijn, en dus ruimtelijk verweven. Ook in het landelijk gebied is sprake van een grote mate van verwevenheid. Het betekent dat erfgoedvragen en ruimtelijke kwaliteitsvragen sterk in elkaar overlopen. Daarnaast heeft deze verwevenheid vaak een complex karakter. Zie de fijnzinnige relatie tussen openbare ruimte en de aangrenzende gebouwen uit de jaren zeventig of de relatie tussen groenaanplant en erfstructuren bij specifieke ruilverkavelingen in Drenthe.

Deze specifieke intrinsieke cultuurhistorische kwaliteit van Post 65 gebieden vraagt opzichzelf al om een integrale benadering van beheer-, beschermings- en ontwikkelingsvraagstukken, maar is des te noodzakelijker in het licht van de opgaven die op deze omgevingen afkomen. Een onafhankelijke gemeentelijke adviescommissie van omgevingsdeskundigen, inzetbaar in het voortraject van ruimtelijke ontwikkelingen en veranderingen en bij de toetsing van bouwaanvragen, is dan van wezenlijk belang. Bij grotere en complexe vraagstukken ligt assistentie van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en eventueel de provincie (gezien hun toegenomen

Ruilverkeveling Ruinen (foto Martijn Oosterhuis)

Ruilverkevelingen in Drenthe

De ruilverkevelingen betekenden een transformatie van het Nederlandse landschap. Nieuw ontworpen ruimtelijke structuren leverden een bijdrage aan de ontwikkeling en ordening van het gemoderniseerde Nederland. Op basis van zorgvuldig opgestelde landschapsplannen door de landschapsarchitecten van Staatsbosbeheer werden de verschillende landschapstypen van nieuwe beplanting voorzien. Feitelijk was een samenhangend ontwerpgedachte leidend om de kenmerkende variatie in de landschapstypen herkenbaar te houden.²⁸ Uitgangspunt was de beleving van de verschillende landschappen, bijvoorbeeld over hoe mensen de diverse snelheden ervaren – als wandelaar, als fietser, als motorrijder. Dat vertaalde zich in specifieke beplantingsplannen voor besloten zandlandschappen met kleinschalige ruimten, langgerekte rivierlandschappen met beplanting langs wegen, en open zeelandschappen met een weidse horizon. De nieuwe beplanting zorgde telkens voor een ruimtelijke compositie die een beeldbepalende laag aan het historische landschap toevoegde en het een andere maat en ritmiek gaf alsook herkenbaarheid en oriëntatie. Het resulteerde in een vernieuwd, bij Nederland passend landschap, een landschap met functionaliteit en schoonheid.

Naar de ruilverkevelingen in Drenthe, en de bijbehorende 47 landschapsplannen die vrijwel heel Drenthe beslaan, is in opdracht van de provincie Drenthe, uitgebreid onderzoek gedaan. Daarbij is ook het huidige landschap onderzocht. Bekeken is wat nog herkenbaar is van de ontwerpconcepten en welke beplanting nog aanwezig is. In Drenthe was het één ontwerper die al vanaf de vroegste ruilverkevelingen een grote

rol speelde met zijn plannen en uiteindelijk een belangrijk hoofdstuk aan de biografie van het landschap toevoegde. Dat was Harry de Vroome. Hij was met een kleine groep ontwerpers aanvankelijk betrokken bij de eerste 200 landschapsplannen in Limburg, Brabant, Gelderland, Overijssel, Drenthe, Friesland en Groningen, nog voor ze in 1954 wettelijk verplicht werden.

Vanaf 1958 verlegde de Vroome zijn werkgebied naar Groningen en Drenthe en vanaf 1965 was hij alleen Drenthe actief. Het resultaat van die langdurige relatie is dat de eenduidige ontwerpconcepten uit de landschapsplannen van de Vroome in het hedendaagse landschap goed te herkennen zijn. De tijd van de ruilverkevelingen laat de ontwikkeling zien naar een totaalconcept, waarin de aanvankelijke focus op de agrarische sector verschuift naar een meer integrale aanpak waarin de aandacht voor landbouw, natuur, recreatie, infrastructuur en landschappelijk schoon samengaan. De Vroome gaf in de landschapsplannen vorm aan de omslag van een open en kaal Drenthe, met grotendeels woeste grond, naar een gebied met een overwegend kleinschalig, besloten landschap. Dat kreeg zijn beslag in vier periodes, waarvan er twee vielen in de periode voor Post 65. Voor de jaren zestig lag het accent bij ruilverkevelingen en ontginningen op de moderne landbouw en ging het om optimalisatie van het agrarische landschap. Landschapsplannen voorzagen in gedetailleerde ontwerpen voor beplanting van bijvoorbeeld wegen en kavelgrenzen.

In de derde periode (1960-1965) kwam er in het welvarender wordende Nederland meer aandacht voor natuur en recreatie. De beleving van beekdalen, als onderdeel van de veldontgin-

ningen, werd verhoogd door de aangebrachte randbeplanting en insteekwallen. In de dorpen werd de boombeplanting in deze tijd versterkt. Ook werd het belang gevoeld van een aantrekkelijke woonomgeving, met landschappelijk ingerichte uitbreidingswijken bij de dorpen. In de landschapsplannen voor ruilverkevelingen werd al rekening gehouden met dergelijke toekomstige ontwikkelingen met toekomstige dorpsuitbreidingen. De lege kavels rond dorpen werden voorzien van groene randen. Later konden die groene hoven een invulling krijgen, die door de aanwezige beplantingsstructuur reeds landschappelijk was ingepast.

In de laatste periode (1965-1975) was het totaalconcept voor het Drentse landschap helemaal uitgewerkt: de omrandingen van de essen, de dorpsbeplantingen in en rond de dorpen, de veldontginningen met de 'kamers', de beekdalen met randbeplanting en insteekwallen. Vanuit die ontwerpvisie in de landschapsplannen voor de ruilverkevelingen was een nieuwe, herkenbare en samenhangende laag toegevoegd aan het Drentse landschap.

De ontwerpconcepten van de Vroome zijn in al hun eenvoud nog steeds bruikbaar en ook nu ingezet kunnen worden voor hedendaagse ontwikkelingen. Zo liggen er kansen voor de invulling van bestaande dorpshoven en de aanleg van nieuwe dorpshoven. Het landschap kan dan (op termijn) ruimte bieden aan actuele opgaven, zoals woningbouw, energievoorziening, klimaatadaptatie, landbouwtransitie, maar ook aan initiatieven vanuit de samenleving. Door de beplanting van de dorpshoven blijven de randen van het dorp groen en blijft het dorp als vanzelfsprekend aansluiten bij het omringende landschap.

rol in de toetsing en handhaving van ruimtelijke plannen) voor de hand.

Een consistente borging ten behoeve van behoud en doorontwikkeling

Het bovenstaande laat zien dat de waardering van erfgoed en de wijze waarop de bescherming in het beleid gestalte krijgt, zich logisch moet verhouden tot, en recht moet doen aan de intrinsieke waarden van het erfgoed. De logische schakeling tussen de intrinsieke erfgoedwaarden en de organisatie van de borging ervan wordt hier borgingsconsistentie genoemd. Deze borgingsconsistentie komt op vier keuzeniveaus van beleid tot uitdrukking:

1. De keuze met betrekking tot bestuursniveaus (wie gaat waar over)
2. De keuze met betrekking tot erfgoed en erfgoedwaarden (welke waarden worden beschermd)
3. De keuze van inzet van instrumenten (hoe worden de waarden beschermd)
4. De participatieve koppeling (welke belanghebbenden participeren op welk moment)

Stadsvernieuwing Deventer (foto Martijn Oosterhuis)

3. De Omgevingswet: een veranderend systeem

De verwachting is dat de Omgevingswet op 1 januari 2024 in werking treedt. Deze wet gaat over alles wat te maken heeft met onze fysieke leefomgeving, waaronder ook cultureel erfgoed. Uitgangspunten van deze wet zijn onder meer het vereenvoudigen van de regelgeving, integratie met en afstemming tussen de verschillende beleidssectoren, decentralisatie en meer ruimte voor initiatieven en ideeën uit de samenleving.

3.1 Maatschappelijke doelen

Met de Omgevingswet krijgen gemeenten meer eigen regie op de leefomgeving. De wet biedt daarvoor een aantal kerninstrumenten. De omgevingsvisie, het programma, het omgevingsplan en de omgevingsvergunning zijn voor gemeenten de belangrijkste instrumenten. Deze bieden meerdere niveaus van sturing en vormen samen het juridisch stelsel voor de fysieke leefomgeving. Dit stelsel staat volledig in het teken van het bereiken van de maatschappelijke doelen van de Omgevingswet. Deze doelen zijn in artikel 1.3 van de Omgevingswet als volgt verwoord:

De wet is, met het oog op duurzame ontwikkeling, de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu, gericht op het in onderlinge samenhang:

- a. *bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit, en*
- b. *doelmatig beheren, gebruiken en ontwikkelen van de fysieke leefomgeving ter vervulling van maatschappelijke behoeften.*

De maatschappelijke doelen sluiten aan op het motto van de Omgevingswet: ruimte voor ontwikkeling, waarborgen voor kwaliteit. Het gaat dus enerzijds om het benutten en anderzijds om het beschermen van onze leefomgeving.

3.2 Van toelatingsplanologie naar uitnodigingsplanologie

De wet stimuleert om meer te werken vanuit de gedachte van uitnodigingsplanologie in plaats van toelatingsplanologie. Dat betekent vooral dat met de Omgevingswet wordt gestuurd op het bieden van mogelijkheden voor initiatieven. Maar hoewel het principe is om op voorhand niets uit te sluiten, zullen in de praktijk mogelijk toch sommige activiteiten of functies worden uitgesloten of gelimiteerd. Meer lokale afwegingsruimte, het vereenvoudigen van regelgeving, minder bestuurlijke en ook onderzoekslasten, kortere procedures en een integrale benadering (1 wet, 1 loket, 1 vergunning) dragen daaraan bij.

Er wordt dus ingezet op het makkelijker maken voor initiatieven. Dat brengt het risico mee dat cultureel erfgoed wordt aangetast als de

waarden hiervan onvoldoende geborgd zijn in het lokale omgevingsbeleid. De Omgevingswet is echter geen vrijbrief om overal en altijd ruimte te geven aan initiatieven. De balans tussen beschermen en benutten is en blijft de belangrijkste inzet bij het opstellen van de verschillende beleidsinstrumenten. Dit vraagt naast inhoudelijke kaders ook om duidelijke processen, onafhankelijke advisering en deskundigheid. Maar ook om het betrekken van de samenleving voor lokale kennis en het creëren van draagvlak.

3.3 Cultureel erfgoed als onderdeel van een integrale kwaliteitszorg

De zorg voor de kwaliteit van ons erfgoed verandert met de Omgevingswet. Iedereen – overheid, burgers en markt – heeft straks de zorgplicht om te streven naar een goede omgevingskwaliteit.²⁹ Omgevingskwaliteit is daarmee onderdeel van het ruimtelijk beleid en één van de af te wegen belangen bij de besluitvorming over ingrepen in de fysieke leefomgeving.

Volgens de Memorie van toelichting van de Omgevingswet heeft goede omgevingskwaliteit betrekking op de kwaliteit van het cultureel erfgoed, architectuur, stedenbouw, landschap en natuur.³⁰ Het gaat zowel om de menselijke beleving als om de intrinsieke waarden die de maatschappij toekent aan de identiteit van gebieden en aan dier- en plantensoorten.³¹

Woningbouwcomplex Hofdijk, Rotterdam (foto Martijn Oosterhuis)

Het begrip goede omgevingskwaliteit wordt in de Omgevingswet niet verder gedefinieerd. De reikwijdte en zorg voor een goede omgevingskwaliteit ligt hoofdzakelijk bij de provincie en gemeenten. Desondanks is de laatste tijd ook een groeiende behoefte ontstaan voor meer regie vanuit het Rijk.

Goede omgevingskwaliteit is meer dan ruimtelijke kwaliteit. Het laatste wordt over het algemeen gedefinieerd als gebruikswaarde (functie), belevingswaarde (vorm) en toekomstwaarde (tijd).³² Waarden die zijn ontleend aan de Romeinse architect Vitruvius en tegenwoordig vaak aangevuld met herkomstwaarde (verhaal). Met de toevoeging van herkomstwaarde wordt het cultuurhistorische aspect in zijn volle breedte meegenomen. Herkomstwaarde gaat immers over de identiteit en vertelt het verhaal over de ontwikkelingsgeschiedenis van de stad en het landschap. De fysieke kenmerken die de geschiedenis van een gebied herkenbaar houden en betekenis geven aan een plek zijn daarvan de uitdrukking. Ook het jonge erfgoed uit de wederopbouw en de periode Post 65 met zijn eigen geschiedenis maakt daarmee ook in fysieke zin onderdeel uit van de zorg voor een goede omgevingskwaliteit.

Het grootste verschil met ruimtelijke kwaliteit is dat het bij goede omgevingskwaliteit ook gaat over de natuurwaarden en het 'bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde leefomgeving'. Bij omgevingskwaliteit wordt herkomstwaarde, belevingswaarde, gebruikswaarde en toekomstwaarde van de **gehele**

fysieke leefomgeving in samenhang afgewogen in een open proces met alle gebruikers. Het individuele privébelang wordt daarbij gecombineerd met de maatschappelijke belangen van de omgeving.

3.4 De betrokken samenleving

De Omgevingswet vraagt om een verbreding in denken, die ten aanzien van cultureel erfgoed al langer gaande is. Dit is ook een van de constatering in de *Verkenning Post 65* (RCE, 2019). Voor de eeuwwisseling draaide het erfgoedbeleid nog vooral om gebouwen en archeologie, nu gaat het ook om het verhaal, de ruimtelijke en sociale context en de integratie met andere beleidsterreinen. Het Europese Verdrag van Faro (2005) benadrukt de maatschappelijke en verbindende waarde van cultureel erfgoed en het belang van deelname door de samenleving. Dat wordt ook bevestigd met de *Verklaring van Davos over Baukultur* (2018). Deze verklaring doet een oproep om omgevingskwaliteit – waarvan cultureel erfgoed één van de aspecten is – te bevorderen en waarin wordt aangegeven dat een op cultuur gerichte en duurzame benadering op elk niveau in de beleidsontwikkeling en de praktijk moet worden benadrukt.³³

De aanwijzing van erfgoed en de kennis over erfgoed ligt vanouds bij professionals. Maar steeds meer groeit het besef dat direct betrokkenen en gebruikers lokale kennis meebrengen

en zorgen voor het belang van de sociale waarden en het verhaal van het erfgoed in relatie tot de omgeving. Een brede betrokkenheid is van groot belang om de bewustwording te vergroten. Ook – en misschien wel juist – voor het Post 65 erfgoed! Als je experts en bewoners samenbrengt en in gesprek laat gaan over de waarde van Post 65 erfgoed zorg je voor inbreng van lokale kennis en voor inbreng van expertise. Samen leidt dit tot brede en gedragen bewustwording van de waarden en vervolgens tot een betere belangenafweging bij planvorming. Naast een zorgvuldige publieke inbreng vraagt dit dus ook om de juiste inzet van deskundigheid. Zowel op beleidsniveau als op planniveau bij concrete initiatieven.

3.5 Een nieuw perspectief voor de adviescommissie

Voor de inbreng van deskundigheid kan gebruik worden gemaakt van lokale erfgoedverenigingen en de gemeentelijke adviescommissie. De laatste brengt deskundigheid in bij planvorming en advisering, de eerste kan lokale kennis toevoegen. Onder de Omgevingswet moet een nieuwe gemeentelijke adviescommissie worden ingesteld, als opvolger van de monumenten- en de welstandscommissie. Het is de bedoeling dat deze commissie een bredere adviestaak krijgt, zoveel mogelijk aan de voorkant van ruimtelijke processen adviseert en initiatiefnemers uitdaagt en inspireert. Tijdens de fase van de omgevingsvergunningaanvraag zélf heeft de

Peelo, Assen (foto Rosa Tigges)

commissie echter een toetsende en adviserende rol richting het college van B&W. Binnen dit spanningsveld is het belangrijk per planfase de rol van de gemeentelijke commissie duidelijk te definiëren. Een consistente advisering en een goed gestructureerd adviesdossier dat gekoppeld is aan de verschillende adviseringsfasen zijn daarnaast vanzelfsprekend ook noodzakelijk. Daarnaast kan de commissie een adviserende rol hebben bij beleidsontwikkeling, juist ook op het gebied van Post 65 erfgoed dat nog geen bescherming heeft. Kennis van dit erfgoed is dan wel een voorwaarde.

Voor de instelling van de gemeentelijke adviescommissie hebben de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) en de Federatie Ruimtelijke Kwaliteit (FRK) een handreiking en een modelverordening gepubliceerd.³⁴

3.6 Democratische controle

Met de introductie van uitnodigingsplanologie stuurt de Omgevingswet aan op meer integrale en minder vooraf vastliggende planvorming. Betrokkenheid van alle stakeholders in een open planproces is daarbij uitgangspunt; een evenwichtig en gewogen resultaat is het doel. In onze complexe samenleving, waar druk op de ruimte eerder regel dan uitzondering is, lopen erfgoedbelangen (ook die van Post 65) en economische belangen niet altijd synchroon.

Het stelsel van de Omgevingswet legt de democratische verantwoordelijkheid voor het cultureel erfgoed en ruimtelijke kwaliteit voor een groot deel bij de gemeente. De provinciale en

Palmwardsstraat, Amsterdam (foto Ruben Ferwerda)

rijksoverheid hebben een meer initiërende en stimulerende rol. Zij kunnen daarnaast sturing geven middels instructieregels die bindend zijn voor gemeenten. De gemeente concretiseert deze in haar omgevingsplannen. Op die manier kan rijk en provincie een zekere regie houden op het beschermen van Post 65 erfgoed.

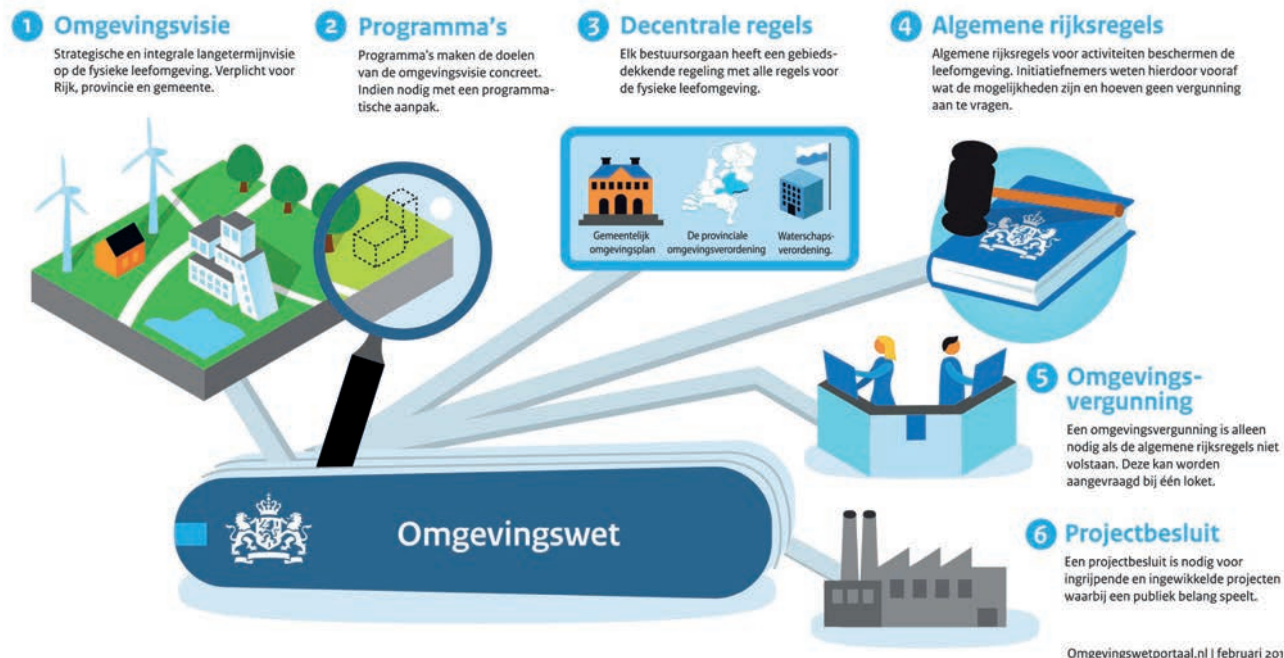
De verhouding tussen gemeenteraad en B&W verschuift. Het college van B&W krijgt onder de Omgevingswet meer bevoegdheden dan voorheen. De raad heeft vooral een rol voor omgevingsbeleid in het algemeen. Zij stelt bijvoorbeeld de omgevingsvisie, de participatieverordening en het omgevingsplan vast. De aanwijzing van monumenten verschuift van het college (aanwijzingsbesluit o.g.v. de erfgoedverordening) naar de raad (aanwijzing via het omgevingsplan).

Omdat de Omgevingswet geen actualisatie introduceert van het omgevingsplan binnen een bepaald tijdsbestek, is de rol van de gemeenteraad bij het vaststellen van het omgevingsplan en onderdelen daarvan cruciaal. De wettelijke plicht om het bestemmingsplan iedere 10 jaar te actualiseren en deze aan de raad ter goedkeuring voor te leggen vervalt. Het omgevingsplan zal na vaststelling een beleidsinstrument zijn dat in principe continu kan veranderen door onderdelen aan te passen. Wanneer de gemeenteraad niet voor zichzelf een adviesrecht geregeld heeft (zie paragraaf 4.6) in geval van buitenplanse wijzigingen op het omgevingsplan, komt zij daar zelf niet meer aan te pas. Het vraagt van raadsleden daadkracht, een vooruitziende blik voor wat betreft te verwachten

OMGEVINGSWET

De 6 instrumenten

ruimtelijke ontwikkelingen, een intensievere communicatie met burgers en media en een alertheid om het ruimtelijk erfgoedbeleid (ook met betrekking tot Post 65) bijtijds te evalueren en bij te sturen. Aangezien niet voor elke afwijking van het omgevingsplan de beleidsregels voor erfgoed behoeven te worden aangepast, is het raadzaam dat de raad (en de erfgoedambtenaar) controleert of bij een buitenplans initiatief nieuwe of aangepaste regels worden opge-

nomen die het erfgoed kunnen 'schaden' en een precedent scheppen. De omgevingsvisie en het programma vormen daarbij een belangrijke toetssteen.

Het organiseren van een regelmatige beleids-evaluatie (procesmatig én inhoudelijk) met terugkoppeling naar de gemeenteraad, in combinatie met een beleidsgericht advies van zowel de ambtelijke afdeling erfgoed als de

gemeentelijke commissie, en input van stakeholders, is verstandig. Uit evaluatie blijkt dan of bijstelling van de beleidsdoelen en/of aanpassing van de inzet van instrumenten nodig is. Het ligt voor de hand de beleids-monitoring en -evaluatie op te nemen als onderdeel van het omgevingsprogramma voor cultureel erfgoed, bijvoorbeeld een of twee evaluaties binnen een politieke termijn van vier jaar.

4. Borging en participatie

In dit hoofdstuk worden de kerninstrumenten van de Omgevingswet besproken en wordt aangegeven hoe je als gemeente Post 65 erfoed daarin een plek kunt geven. Dit noemen we de borgingsladder. De borgingsladder geeft inzicht in de (on)mogelijkheden van de verschillende instrumenten, hoe je Post 65 erfoed kunt borgen en hoe je de samenleving daarbij kunt betrekken.

4.1 Inleiding

In de praktijk wordt cultureel erfoed nog vaak als sectoraal onderdeel van het omgevingsbeleid behandeld. Dat leidt ertoe dat cultureel erfoed vaak te laat betrokken wordt bij ruimtelijke ontwikkelingen. Voor Post 65 erfoed een gemiste kans, omdat deze periode zich bij uitstek leent voor een integrale en gebiedsgerichte benadering.

Daarnaast kan het in de praktijk lastig zijn om ambities uit de erfoed- of omgevingsvisie concreet te vertalen naar regels in het omgevingsplan. Hoe overbrug je de kloof tussen visie en regels? In dat kader kan een omgevingsprogramma een belangrijke schakel zijn om de ambities uit de omgevingsvisie goed te vertalen naar juridische regels in het omgevingsplan en om duidelijke afspraken te maken over participatie en de rol van de gemeentelijke adviescommissie.

De verschillende instrumenten kunnen los van elkaar opgesteld worden. Je bent als gemeente niet verplicht om de handreiking stap voor stap af te lopen. Wel hebben de instrumenten een relatie tot elkaar en is het logisch om te starten met het maken van een visie, vervolgens een

programma te maken en te eindigen met een omgevingsplan. Als in de visie voldoende aandacht is voor ambities ten aanzien van het Post 65 erfoed vormt dit ook een vangnet voor initiatieven die niet passen in het omgevingsplan. Borgen van Post 65 erfoed vraagt aandacht op elk schaalniveau van beleid. Dit noemen we borgingsconsistentie; een systematische en samenhangende aanpak waarbij cultureel erfoed op alle beleidsniveaus (van visie tot vergunning) geïntegreerd wordt.

4.2 Samenspel tussen overheid, samenleving en experts

Participatie bij beleidsontwikkeling is onder de Omgevingswet geregeld met een motiveringsplicht. Dit betekent dat de gemeente moet motiveren of en op welke manier participatie heeft plaatsgevonden en welke resultaten het proces heeft opgeleverd. De gemeenten zijn verplicht om een participatieverordening op te stellen als opvolger van de inspraakverordening (Gemeentewet artikel 150). De participatieverordening is het meest geschikte instrument om de randvoorwaarden en mogelijkheden voor iedereen duidelijk te benoemen. Deze verordening reikt verder dan het vastleggen van

inspraakverplichtingen. Nieuw is dat er ook regels komen voor participatie bij de uitvoering en bij de evaluatie van het gemeentelijk beleid. Een inspraakverordening gaat vooral vooraf over betrekken van inwoners bij de voorbereiding van beleid. In de participatieverordening regelt de gemeente niet alleen de betrokkenheid bij de voorbereiding, maar ook bij de uitvoering en evaluatie van het beleid. Gemeenten hebben in principe vrijheid om te beslissen op welke wijze zij inwoners bij de verschillende beleidsfasen betrekken en hoe ze hun visie op participatie vertalen in de participatieverordening.³⁵

Participatie gaat vooral om het vroegtijdig betrekken van de samenleving. Een goed participatieproces leidt vaak tot meer draagvlak voor besluitvorming. Het is onderdeel van het samenspel tussen overheid, samenleving en experts. Hoe doe je dat?

Maak eerst een participatieplan

Met het opstellen van een participatieplan bepaal je hoe participatie kan bijdragen aan de doelen, wie de stakeholders zijn, welke ruimte er is voor inbreng van de participanten en op welke momenten in het proces. Een goed participatieplan sluit aan op het proces van besluitvorming en helpt bij een transparante communicatie over de manier waarop de omgeving betrokken wordt. Zo wordt de kans op misverstanden en teleurstellingen verkleind. Je kunt het participatieplan laten vaststellen door de raad of het college. Vervolgens ontwerp je het participatieproces.

Centrumplan, Almere-Haven (foto Anita Blom)

Zorg voor een duidelijk rolverdeling

B&W zorgt ervoor dat de samenleving betrokken wordt en hoe dit gebeurt binnen de geldende kaders. B&W informeert de raad vervolgens over het participatieproces. De raad controleert het proces achteraf op de gestelde kwaliteitscriteria en op de bereikte resultaten. De samenleving (bewoners, ondernemers, belangenorganisaties) brengt lokale kennis en belangen in en maakt gebruik van het recht om in te spreken. De erfgoeddeskundige(n) en de gemeentelijke adviescommissie kunnen daarbij adviseren vanuit het belang van het erfgoed en ruimtelijke kwaliteit. Het is belangrijk dat vooraf voor iedereen duidelijk is hoe het proces eruit ziet en op welke momenten invloed uitgeoefend kan worden.

Bepaal de mate van invloed van de samenleving met behulp van de participatieladder

Vaak wordt de participatieladder van Arnstein gehanteerd om te bepalen hoever de invloed van de samenleving reikt. De participatieladder uit 1969, met acht treden, laat verschillende manieren zien waarop burgers kunnen worden betrokken. Gemeenten gebruiken over het algemeen een ladder van vijf treden met oplopende invloed: informeren, raadplegen, adviseren, coproduceren en (mee)beslissen.

Aan welke partijen moet je denken?

Bij het bepalen van de partijen die je vanuit de samenleving wilt betrekken denk je in de eerste plaats aan bewoners, ondernemers en gebruikers van het gebied. Ook partijen als historische verenigingen, corporaties, bewonersorganisaties, energielieve, natuurorganisaties en een fietsersbond kunnen een rol spelen. Door een stakeholdersanalyse te maken met behulp van de ringen van invloed geef je voor elke groep of partij aan welke rol ze hebben en welk belang ze vertegenwoordigen. Maar ook welke invloed ze hebben en hoe belangrijk hun rol is voor het geheel. De mate van invloed van de verschillende stakeholders kan verschillen. De ringen van invloed corresponderen met de treden op de participatieladder.

Benut expertise van de erfgoeddeskundige(n) en de gemeentelijke adviescommissie

Om opgaven en nieuwe ontwikkelingen goed in te passen in de omgeving is het belangrijk om de plek te analyseren en begrijpen (genius loci)

en gezamenlijk een visie te vormen op de toekomst. Luisteren naar de bewoners en gebruikers van die plek en historische verenigingen zorgt voor informatie en verhalen die een relevante aanvulling kunnen zijn op de kennis van erfgoedexperts. Omgekeerd kunnen experts zorgen voor een goede basiskennis voor een gelijkwaardig gesprek over erfgoed en de toekomst van een gebied.

Zorg voor vertrouwen

Bij participatie draait het voor een belangrijk deel om vertrouwen. Het managen van verwachtingen en verplichtingen speelt daarbij een rol. Investeer in een zorgvuldige voorbereiding van het participatieproces en reserveer hiervoor ook de benodigde tijd en middelen.

Ga samen aan de slag met behulp van de juiste werkvormen

Er zijn veel verschillende werkvormen om een participatieproces in te richten. Afhankelijk van het onderwerp, je doel en de deelnemers, kies je een passende werkvorm. In de Bijlage 2 vind je een overzicht met werkvormen die ingezet kunnen worden om met elkaar in gesprek te gaan over Post 65 erfgoed.

Zorg ook voor interne verankering en creëer draagvlak binnen de gemeentelijke organisatie

Soms zijn we zo gefocust op het creëren van draagvlak onder bewoners en stakeholders dat we vergeten hoe belangrijk het is om ook binnen de eigen organisatie voor voldoende draagvlak en draagkracht te zorgen.

Onder de Bogen, Zwolle (foto Ruben Ferwerda)

Samenwerking tussen verschillende disciplines en verschillende afdelingen, zoals een afdeling ruimtelijke ordening, een erfgoedmedewerker en een programma Omgevingswet is van belang om Post 65 erfgoed te borgen in beleid en ontwikkelingen.

Participatie bij concrete initiatieven

Participatie bij de omgevingsvergunning is opgenomen als een indieningsvereiste. Het is

een inspanningsverplichting, maar is geen directe weigeringsgrond voor B&W. De gemeente weegt de inhoudelijke opbrengst van de participatie mee in haar besluit over de vergunningaanvraag.³⁶ Bijvoorbeeld bij een omgevingsplanactiviteit met betrekking tot een beschermd monument of een beschermd stads- of dorpsgezicht moet het bevoegd gezag ook de belangen van (lokale) erfgoedorganisaties of historische verenigingen kennen en uit de aanvraag kunnen

opmaken of deze al zijn betrokken.

De gemeente kan daarvoor vrijblijvend richtlijnen opstellen om houvast te bieden aan initiatiefnemers. Dat stimuleert initiatiefnemers om vooraf de omgeving te betrekken bij de plannen. De gemeenteraad kan ook buitenplanse omgevingsplanactiviteiten aanwijzen waarvoor participatie verplicht is. Als de aanvrager bij een aangewezen geval niet of onvoldoende aan participatie heeft gedaan, kan het college de aanvraag buiten behandeling laten. Dit is niet mogelijk bij binnenplanse omgevingsplanactiviteiten. Met andere woorden: 'geen participatie' kan dan geen weigeringsgrond zijn.

Voor (het beschermen van) waardevol Post 65 erfgoed is het ook belangrijk dat initiatiefnemers vooraf al bekend zijn met de beoordelingsregels en de aanwezige kernkwaliteiten en waarden. Naast het opstellen van regels heeft dus ook communicatie een belangrijke rol voor het behoud van waardevol erfgoed.

Communicatie kan gericht zijn op inhoudelijke waarden en regels, als ook op de mogelijkheden voor participatie.

Wat levert participatie op?

- Vergroten van betrokkenheid en zeggenschap bij bewoners, bedrijven en gebruikers.
- Concreet uitvoering geven aan de participatieopgave en -plicht.
- Lokale gebiedskennis als aanvulling op bestaande kennis van professionals.
- Een inventarisatie van de belangen en meningen die spelen.

- Bouwstenen voor de omgevingsvisie, het omgevingsplan en/of het omgevingsprogramma.
- Bekendheid en waardering bij bewoners, gebruikers en betrokkenen voor Post 65 erfgoed (kennis delen).
- Vergroten van het draagvlak voor ontwikkeling en transformatie.
- Initiatieven die rekening houden met de waarden en het belang van Post 65 erfgoed.

Op welke momenten is participatie in relatie tot Post 65 van belang?

- Bij het opstellen en vaststellen van de omgevingsvisie.
- Inventarisatie, waardering en selectie van Post 65 gebieden en objecten.
- Bij verduurzaming van woningen, herinrichten van de openbare ruimte, het bouwen van nieuwe woningen of bedrijfsbebouwing.
- Bij grotere en gebiedsgerichte transformatie-opgaven en (her)ontwikkelingen binnen en grenzend aan gewaardeerde en geselecteerde Post 65 gebieden of objecten.

4.3 Omgevingsvisie: kaderstellend

Bepaal de ambitie voor Post 65 erfgoed als onderdeel van cultureel erfgoed en daarmee de fysieke leefomgeving.

In een omgevingsvisie kunnen gemeenten de hoofdlijnen van hun ruimtelijke ambities en

beleidsdoelen vastleggen. Ambities die gaan over de ontwikkeling, het beheer, het gebruik, de bescherming en het behoud van de fysieke leefomgeving.

Waarom moet de omgevingsvisie voldoen

De Omgevingswet is terughoudend met eisen aan omgevingsvisies; er zijn geen voorgeschreven vormvereisten.³⁷ Desondanks zijn er wel enkele concrete juridische verplichtingen waaraan een omgevingsvisie in het algemeen moet voldoen. Een omgevingsvisie bevat in ieder geval:

- a. een beschrijving in hoofdlijnen van de kwaliteit van de fysieke leefomgeving;
- b. de hoofdlijnen van de voorgenomen ontwikkeling, het gebruik, het beheer, de bescherming en het behoud;
- c. de effecten van het te voeren integrale beleid op de fysieke leefomgeving. Hierbij worden mogelijk strijdige of juist meekoppelende ontwikkelingen met elkaar in verband gebracht.³⁸

Neem concrete ambities voor erfgoed op in de omgevingsvisie

De omgevingsvisie gaat dus niet alleen over benutten en ontwikkelen van de fysieke leefomgeving, maar ook over het in balans brengen van het behoud en beschermen van deze omgeving. Cultureel erfgoed is ook onderdeel van de fysieke leefomgeving en daarmee dus ook van de omgevingsvisie. Zonder concrete ambities met betrekking tot omgevingskwaliteit, ruimtelijke kwaliteit of erfgoed in de visie is er geen gedragen basis om verder uitwerking te geven

aan deze thema's. Hiermee ontbreekt de grondslag voor beleid.

Het is dus van belang om bij het opstellen van de omgevingsvisie een volledig beeld, de ambities en houding aan te geven ten aanzien van het cultureel erfgoed waaronder ook – of juist specifiek – het Post 65 erfgoed. De erfgoedvisie is een belangrijke bron om hieraan vorm te geven. Vanuit de erfgoedvisie kan gezien worden hoe deze te verbinden aan de opgaven en thema's in de omgevingsvisie. Post 65 erfgoed maakt onderdeel uit van het cultureel erfgoed van de gemeente, maar kan vanwege het belang of het creëren van bewustwording natuurlijk ook uitgelicht worden. Een van de beleidsdoelen in de omgevingsvisie kan zijn het specifiek waarderen en beschermen/borgen van Post 65 erfgoed.

De gemeenteraad is aan zet

De omgevingsvisie wordt door de gemeenteraad vastgesteld nadat de samenleving en experts zijn gehoord. Het vaststellen en inspreken op de omgevingsvisie is voor de gemeenteraad een belangrijk moment omdat zij daarmee de basis legt voor verdere uitwerking in programma's of het omgevingsplan.

Checklist bij het opstellen van de omgevingsvisie

- De erfgoedvisie is voor wat betreft de fysieke onderdelen gekoppeld aan de omgevingsvisie.
- Er is een globale verkenning uitgevoerd om Post 65 gebieden en objecten met een

Stadhuis Zwolle (foto Martijn Oosterhuis)

bovengemiddelde verwachtingswaarde te identificeren.

- Post 65 erfgoed is als onderdeel van cultureel erfgoed in de omgevingsvisie benoemd en gedefinieerd.
- Er zijn ambities geformuleerd ten aanzien van cultureel erfgoed en waar nodig specifiek voor Post 65 erfgoed; dit eventueel ook in relatie tot de maatschappelijke en ruimtelijke opgaven (energietransitie, klimaat, verdichting, etc.).
- De samenleving is betrokken om de identiteit en de kernkwaliteiten en doelen te formuleren voor het Post 65 erfgoed.
- De gemeentelijke commissie omgevingskwaliteit heeft haar input gegeven aan B&W en gemeenteraad voor wat betreft omgang met Post 65 erfgoed.
- B&W, gemeenteraad, ambtelijke organisatie en de gemeentelijke adviescommissie zijn bewust gemaakt van de specifieke waarde van Post 65 erfgoed.
- De gemeenteraad onderschrijft met de visie de ambitie en noodzaak om de omgang met cultureel erfgoed uit te werken in een programma.

4.4 Omgevingsprogramma: uitvoeringsgericht

Inventariseer en waardeer het (Post 65) erfgoed en koppel dat aan concrete beleidsvoornemens, maatregelen en afspraken.

Het is verplicht om de beleidsdoelen uit de omgevingsvisie uit te werken in maatregelen of acties. Daarbij is het omgevingsprogramma een belangrijk instrument.³⁹ Een omgevingsprogramma is net als de omgevingsvisie een beleidsnota. Het verschil is dat de omgevingsvisie kaderstellend is en een lange horizon heeft, terwijl het omgevingsprogramma uitvoeringsgericht is met concrete maatregelen en een korte tot middellange horizon heeft.

Het omgevingsprogramma is een belangrijke schakel tussen de ambities uit de omgevingsvisie en de processen en juridische borging in het omgevingsplan. Er zijn verplichte omgevingsprogramma's (geluid, water, lucht en natuur), vrijwillige omgevingsprogramma's en omgevingsprogramma's met een programmatiek aanpak. Er zijn gebiedsprogramma's, (multi)sectorale en thematische omgevingsprogramma's mogelijk.

Maak een omgevingsprogramma voor cultureel erfgoed

Voor het cultureel erfgoed is het vrijwillige omgevingsprogramma als thematisch of gebiedsgericht programma interessant. Er kan naast andere thema's ook een specifiek omgevingsprogramma voor Post 65 erfgoed worden opgesteld. Maar logischer is dit onderdeel te laten zijn van een omgevingsprogramma cultureel erfgoed of een omgevingsprogramma omgevingskwaliteit (inclusief architectuur, stedenbouw, landschap en natuur). De erfgoedvisie kan samen met de omgevingsvisie een belangrijke basis vormen voor het

Kunstwerk Broken Circle / Spiral Hill, Emmen (foto Anita Blom)

omgevingsprogramma. Met het omgevingsprogramma voor cultureel erfgoed kunnen verschillende vragen beantwoord worden. Hoe waarderen we het cultureel erfgoed Post 65 en welke waarde geven we daaraan? Wat zijn de consequenties van deze waardering voor het omgevingsplan en concrete initiatieven? Welke kaders en processen zijn nodig? Welke instrumenten gaan we inzetten om de beleidsdoelen te verwezenlijken zoals meer bewustzijn over Post 65 en het borgen van de kernkwaliteiten en -waarden? Dit kunnen dus ook niet Omgevingswetinstrumenten zijn, zoals communicatie, subsidies, inzet voor Open Monumentendag, etc. Met een omgevingsprogramma verbind je inhoud, processen en juridische borging aan elkaar op basis van de waardering van het cultureel erfgoed.

Een belangrijk onderdeel voor een omgevingsprogramma cultureel erfgoed wordt gevormd door een cultuurhistorische verkenning, waarbij Post 65 erfgoed vanzelfsprekend is meegenomen. De combinatie van beknopte feitelijke en historische informatie, een nauwgezette beschrijving van waardevolle karakteristieken en kaartbeeld middels een waardenkaart maakt het geschikt als basis voor het omgevingsprogramma en als communicatiemiddel. Idealiter wordt een gemeentedeekkende cultuurhistorische beschrijving, waardering en waardenkaart opgesteld⁴⁹ in combinatie met een waardering en selectie van waardevolle complexen en/of objecten. Dit kan de basis vormen voor vertaling naar werkingsgebieden en regels in het omgevingsplan. De verschillende

thema's en waarden krijgen daarmee een juridische borging in het omgevingsplan (zie paragraaf 4.5).

Vaststellen van een omgevingsprogramma

Een omgevingsprogramma wordt vastgesteld door B&W. De gemeenteraad heeft hierin geen formele rol, maar kan aan de hand van het programma B&W wel om verantwoording vragen. Het is daarom aan te raden dat bij het opstellen van het omgevingsprogramma de gemeenteraad wordt betrokken. Dit kan op een vergelijkbare manier als belanghebbenden, door de raad bijvoorbeeld mee te nemen in het proces van inventariseren, waarderen en selecteren. Ook kan hier de gemeentelijke adviescommissie vanuit haar expertise betrokken worden. Uiteindelijk zullen zij bij de advisering over concrete initiatieven rekening moeten houden met de aanwezige waarden.

Checklist voor het opstellen van een omgevingsprogramma

- Er heeft een gedetailleerde verkenning, waardering en selectie plaatsgevonden van het Post 65 erfgoed op object- én gebiedsniveau. De waardevolle karakteristieken zijn beschreven in combinatie met een waardenkaart.
- Geselecteerd Post 65 erfgoed heeft een status gekregen als voorbereiding op het vastleggen in het omgevingsplan (zie paragraaf 4.5). Tevens zijn hieraan lange termijndoelstellingen gekoppeld (instrumenteel en ruimtelijk).

- De samenleving is betrokken bij het inventariseren, waarderen en (mogelijk) selecteren van het cultureel erfgoed.
- De gemeentelijke adviescommissie heeft haar input gegeven aan B&W en de gemeenteraad over de waardering en de (mogelijke) voorstellen tot selectie.
- In het programma zijn concrete beleidsdoelen en maatregelen opgenomen voor het doeltreffend borgen van Post 65 erfgoed op de thema's bestuursniveaus, erfgoedwaarden, instrumenten, coördinatie en participatie ('borgingsconsistentie': zie paragraaf 2.4).
- In het programma of als onderdeel van de cultuurhistorische verkenning is aandacht gegeven aan uitgangspunten met betrekking voor de ruimtelijke inpassing en doorontwikkeling voor de zorgvuldige processen en de advisering bij concrete initiatieven.
- Het monitoren en evalueren van het functioneren van het omgevingsbeleid in relatie tot Post 65 erfgoed is geborgd in het programma. De gemeentelijke adviescommissie en stakeholders hebben hierbij een rol.
- De gemeenteraad is betrokken, geraadpleegd en geïnformeerd over het programma.

Mocht de gemeente niet kiezen voor een omgevingsprogramma dan blijft een verkenning, waardering en selectie nog steeds van belang om de erfgoedwaarden te beschermen met het omgevingsplan.

4.5 Omgevingsplan: juridische vertaling

Vertaal het streven naar kwaliteit en omgang met Post 65 erfgoed in concrete regels in het omgevingsplan.

Het omgevingsplan is een gemeentedeckend plan dat alle regels omvat voor de fysieke leefomgeving. De regels in het omgevingsplan worden opgesteld om de doelen die in de omgevingsvisie of -programma zijn gesteld te bereiken of hieraan bij te dragen. Het omgevingsplan is dus ook het instrument waarmee je concrete functies en activiteiten die van invloed zijn op het cultureel erfgoed regelt. Althans als het gaat om aspecten van de fysieke leefomgeving waaronder erfgoed, zoals het gebruik, slopen, inrichting van de openbare ruimte en bouwkundige ingrepen. Er is geen vaste structuur voor het omgevingsplan, wel begint steeds duidelijker te worden hoe je een en ander kunt regelen. De VNG heeft bijvoorbeeld een casco omgevingsplan en meerdere gebiedsgerichte staalkaarten opgesteld.⁴¹ Deze bieden inzicht in de mogelijke structuur en type regels.

Wat moet je in ieder geval regelen in het omgevingsplan

Een eerste stap bij het opstellen van een omgevingsplan is om in beeld te brengen wat de kaders voor het omgevingsplan en in het bijzonder voor cultureel erfgoed zijn. Rijk en provincies kunnen bijvoorbeeld instructies aan

gemeenten geven die toezien op de inhoud van een omgevingsplan. Zo zijn er van rijkswege instructieregels van toepassing voor het behoud van cultureel erfgoed.⁴² Daarin is bijvoorbeeld aangegeven dat bij het opstellen van omgevingsplannen rekening moet worden gehouden met het beschermen van landschappelijke of stedenbouwkundige waarden en cultureel erfgoed. De provincie geeft instructies aan gemeenten in hun provinciale omgevingsverordening.

Aanwijzen cultureel erfgoed als functie

Op dit moment is het aanwijzen van lokaal erfgoed, zoals een gemeentelijk monument, een bevoegdheid van het B&W op basis van de gemeentelijke erfgoedverordening. Met de Omgevingswet wordt dit een bevoegdheid van de gemeenteraad, omdat beschermd cultureel erfgoed in het omgevingsplan als functie wordt aangeduid aan locaties (objecten of gebieden).⁴³

Een functie bestaat uit een werkingsgebied (de locatie) en een aanduiding van de functie. Buiten rijksbeschermd stads- of dorpsgezicht, rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten is er geen vaste terminologie voor de functieaanduidingen van cultureel erfgoed. Het staat de gemeente vrij om naast gemeentelijke monumenten bijvoorbeeld ook objecten te benoemen als 'beeldbepalend pand' of 'cultuurhistorisch waardevol'. Ook gebieden kunnen een functieaanduiding krijgen die gereleerd is aan de erfgoedwaarden. Voorbeelden hiervan zijn 'gemeentelijk dorpsgezicht', 'waardevol ensemble' of 'waardevol Post 65 gebied'.

Regels en werkingsgebieden

Het bepalen van de werkingsgebieden is een belangrijk onderdeel van het toedelen van functies in het omgevingsplan. Met een werkingsgebied wordt bepaald waar functies en regels voor bepaalde activiteiten van toepassing zijn. Bij activiteiten kun je denken aan bouwen, slopen, aanleggen en gebruik. Door de koppeling van een regel aan een werkingsgebied is de regel in het Omgevingsloket als onderdeel van het Digitaal Stelsel Omgevingswet (DSO) alleen zichtbaar op de locaties waar deze regel van toepassing is. Het werkingsgebied kan het gehele gemeentelijke grondgebied zijn, maar ook een afgebakend gebied, een erf of een gebouw.

Het is mogelijk om de cultuurhistorische waardenkaart te 'vertalen' naar werkingsgebieden in het omgevingsplan (t.b.v. functietoedeling of aanwijzen van gebieden voor specifieke regels). Bijvoorbeeld met de werkingsgebied 'Cultuurhistorische waarde' met een andere of aanvullende duiding van de waardering, zoals 'hoog', 'middelhoog' en 'laag'. Aan die aanvullende duiding worden dan specifieke regels gekoppeld. Bijvoorbeeld als het gaat om verbouwen of slopen van waardevolle onderdelen. De input voor de regels wordt geleverd door de beschrijving van cultuurhistorisch waardevolle karakteristieken en een eventueel transformatiekader.

Belangrijk is dat niet zo zeer de aanwijzing van cultureel erfgoed als functie, maar vooral de regels die het beschermingsniveau bepalen. Afhankelijk van de gewenste mate van bescher-

ming kunnen er verschillende regels aan een werkingsgebied verbonden worden. Bijvoorbeeld ten aanzien van bouw-, sloop- of gebruiksactiviteiten. Hierbij vormen de eerder gestelde ambities en doelen in een omgevingsvisie of omgevingsprogramma (of beleidsnota) een belangrijke rol.

De Rijksdienst voor het cultureel erfgoed stelt een handreiking op met voorbeeldregels voor cultureel erfgoed in het omgevingsplan (verschijnt in 2023).

Naast regels over activiteiten kan het omgevingsplan ook procesregels bevatten. Deze zijn van groot belang. In het omgevingsplan wordt bijvoorbeeld vastgelegd voor welke activiteiten B&W advies moet vragen aan de gemeentelijke adviescommissie. Voor rijksmonumentactiviteiten⁴⁴ is dat van rijkswege verplicht, maar dat kan aangevuld worden met advisering over bouw- en sloopactiviteiten die betrekking hebben op lokaal erfgoed zoals Post 65 erfgoed, maar ook ten aanzien van het uiterlijk van bouwwerken.

Beoordeling met gesloten of open normen

Met omgevingsplanregels wordt de afwegingsruimte bepaald ten aanzien van het wel of niet toestaan van bepaalde activiteiten. Daarin moet dus een evenwicht gevonden worden tussen enerzijds het beschermen en behouden van aanwezige waarden en anderzijds het loslaten en ruimte geven aan nieuwe ontwikkelingen. Hiervoor kan gewerkt worden met open of juist gesloten normen. Voor veel

't Koggeschip, Den Helder (foto Ruben Ferwerda)

situaties kunnen gesloten normen (normen die nauwkeurig omschrijven wat wel/niet toegestaan is) volstaan. Bijvoorbeeld als het gaat om dakkapellen of andere kleine ingrepen.

In sommige situaties is meer flexibiliteit nodig om maatwerk te kunnen bieden. Open normen geven meer flexibiliteit en vergroten daarmee de beoordelingsruimte. Een open norm dient daarom bij voorkeur gekoppeld te worden aan beleidsregels.⁴⁵ Voor het uiterlijk van bouwwerken (voorheen welstand) is dat zelfs verplicht (artikel 14.9 Omgevingswet). Beleidsregels worden in de basis vastgesteld door B&W, tenzij dit in de wetgeving – zoals voor het uiterlijk van bouwwerken – of in het omgevingsplan anders wordt bepaald. De gemeenteraad kan met het vaststellen van het omgevingsplan zichzelf deze bevoegdheid verlenen. Voor Post 65 gebieden kunnen beleidsregels worden opgesteld die nadere uitwerking geven over de omgang met bebouwing en openbare ruimte.

Beleidsregels gaan bij voorkeur gepaard met advisering door bijvoorbeeld de gemeentelijke adviescommissie. In een omgevingsplanregel kan ook worden aangegeven dat de gemeentelijke adviescommissie haar advies baseert op een bepaalde beleid(sregel).

Checklist bij het opstellen van een omgevingsplan

- Cultureel erfgoed is in brede zin geborgd in het omgevingsplan, dus naast het reeds beschermde erfgoed ook het overig lokaal erfgoed, zoals waardevolle Post 65 gebieden.
- De cultuurhistorische verkenning met zijn waardenbeschrijving, ruimtelijk beleids-perspectief, waardenkaart en geselecteerd Post 65 erfgoed heeft een vertaling gekregen in werkingsgebieden en regels in het omgevingsplan.
- Er is door B&W uitwerking gegeven aan beleidsregels als beoordelingskader voor initiatieven met betrekking tot cultureel erfgoed of specifiek Post 65 erfgoed.
- Voor activiteiten in waardevolle Post 65 gebieden is de gemeentelijke advies-commissie aangewezen om advies te geven aan B&W.
- De samenleving is betrokken en vooral gekend in de vertaling van ambities en doelen in de juridische regels in het omgevingsplan.

4.6 Omgevingsvergunning: de initiatiefnemer aan zet

Zorg voor een goed proces met aan de voorkant duidelijkheid, voldoende kennis en onafhankelijke advisering.

Als je van plan bent om te (ver)bouwen, te slopen of andere activiteiten uit te voeren is het mogelijk dat daarvoor een omgevingsvergunning nodig is. Gemeenten regelen hun vergunningsplicht in het omgevingsplan. In dat geval spreek je van een omgevingsplanactiviteit. De initiatiefnemer is aan zet. Zowel voor het ontwerp en de vergunningaanvraag, als ook voor het betrekken van omwonenden en andere belanghebbenden.

B&W neemt binnen 8 weken plus een eventuele verlenging van 6 weken een besluit over de vergunningverlening. Dit geldt in principe ook voor grotere initiatieven waarbij de vergunningaanvraag niet past in het omgevingsplan. In dat geval spreekt men van een buitenplanse omgevingsplanactiviteit. Een vergunning kan in deze gevallen niet zonder meer geweigerd worden. B&W moet beoordelen of er alsnog medewerking kan worden verleend. De omgevingsvisie en -programma zijn daarbij richtinggevend.

De formele besluitprocedure van 8 weken is erg kort om alle belangen en inhoudelijke afstemming nog te organiseren. Daarom is het belangrijk – zeker bij grotere complexe initiatieven – al vooraf duidelijkheid te bieden en alle betrokken belangenvertegenwoordigers bij elkaar te brengen. Dit alles vraagt om een zorgvuldig proces. De VNG heeft hiervoor samen met gemeenten de ‘Intaketafel’ en ‘Omgevings-tafel’ ontwikkeld.

Op tijd aan tafel bij de initiatiefnemer

Vaak komt een initiatief eerst terecht bij de Intaketafel van een gemeente. Als het initiatief betrekking heeft op Post 65 erfgoed moet de erfgoedambtenaar betrokken worden. Deze kan aangeven of het pand of het gebied al geïnventariseerd en/of gewaardeerd is en wat de kernkwaliteiten zijn. Vervolgens kan de erfgoedambtenaar met de initiatiefnemer in gesprek gaan en zorgen voor de benodigde kennis.⁴⁶

Als een initiatief complex is en niet past in het omgevingsplan kan een Omgevingstafel georganiseerd worden waarbij meerdere experts van de gemeente en alle betrokken ketenpartners (Omgevingsdienst, Veiligheidsregio, Hoogheemraadschap) aanschuiven. Dit levert de initiatiefnemer een integraal advies op, waarmee hij de vergunningaanvraag kan opstellen en indienen. De omgevingstafel kent daarbij idealiter een opeenvolging van verschillende fasen: een verkennende en definiërende fase waarin een programma van wensen wordt opgesteld, een fase waarin een globaal ontwerp wordt ontwikkeld en een fase waarin een definitief ontwerp wordt opgesteld. Als de initiatiefnemer de aanvraag indient zoals besproken aan de Omgevingstafel, dan kan de vergunning in acht weken worden verleend.

Het is de vraag hoe zachtere waarden als ruimtelijke kwaliteit en de intrinsieke waarde van Post 65 erfgoed aan de omgevingstafel goed kan worden meegewogen. Zorg daarom dat erfgoed goed vertegenwoordigd is aan de

De Bergen, Capelle aan den IJssel (foto Anita Blom)

Omgevingstafel en dat de adviescommissie op tijd betrokken wordt om ook haar input te geven. Voor de adviescommissie speelt daarbij de complicerende situatie dat in de beginfase input wordt geleverd, maar dat pas in het eindtraject B&W van een onafhankelijk advies wordt voorzien. Definieer daarom de rol van de commissie in de verschillende fasen nauwkeurig, en geef deze een aparte positie in het proces, door deze bijvoorbeeld per fase te informeren en te bevragen.

Nog beter is het als de erfgoedambtenaar of de gemeentelijke adviescommissie al eerder met de initiatiefnemer in overleg gaat. Bij voorkeur voordat het plan aan de Omgevingstafel wordt besproken. Noem het een informeel vooroverleg of keukentafelgesprek waarbij advisering plaatsvindt aan het begin van een initiatief of project over de opgave en de aanwezige waarden. Het gaat dan vooral om een open gesprek met de initiatiefnemer en/of betrokkenen uit de samenleving. Door vooraan in het

proces te adviseren kan een initiatief verrijkt worden met kwaliteitsambities van de gemeente. Meer over de brede rol van de gemeentelijke adviescommissie is te vinden in de landelijke handreiking *Adviesstelsel voor omgevingskwaliteit* (VNG, 2020).⁴⁷

Een bindend advies van de gemeenteraad

Om te voorkomen dat zeggenschap van de gemeenteraad bij grotere initiatieven achterwege blijft, is bepaald dat de gemeenteraad bij toepassing van de buitenplanse omgevingsplanactiviteit gebruik kan maken van een bindend adviesrecht.⁴⁸ Als de gemeenteraad een negatief advies geeft, dan mag B&W de omgevingsvergunning niet verlenen. De gemeenteraad moet – vóórdat de Omgevingswet van kracht wordt – een besluit nemen over welke buitenplanse gevallen zij advies wil geven. Bijvoorbeeld dat de raad bij het bouwen van meer dan 10 woningen of het bouwen in een beschermd stadsgezicht om advies moet worden gevraagd. Of als een activiteit niet past binnen de doelen van het omgevingsplan. Doet de raad dit niet, dan ligt de onmiddellijke bevoegdheid tot vergunningverlening voor buitenplanse omgevingsactiviteiten bij B&W en heeft de raad geen invloed meer op die specifieke ruimtelijke ontwikkelingen. De gemeenteraad kan ook buitenplanse omgevingsplanactiviteiten aanwijzen waarvoor participatie verplicht is. In dat geval is de aanvrager verplicht om een participatieproces vorm te geven en aan te geven wat met de resultaten is gedaan. Er kan een samenhang zijn

tussen de lijst van buitenplanse activiteiten waarover de gemeenteraad wil adviseren en buitenplanse activiteiten met verplichte participatie. Maar het zijn twee aparte, door de gemeenteraad vastgestelde lijsten. Het is aan te bevelen dat in situaties (activiteiten of gebieden) met betrekking tot gewaardeerd en geselecteerd cultureel erfgoed – of specifiek het Post 65 erfgoed – het adviesrecht en participatieplicht gekoppeld wordt ingezet. Dit om de betrokkenheid van burgers en van de gemeenteraad, en daarmee de democratische controle op het beschermen van erfgoed te borgen.

Checklist bij concrete initiatieven en vergunningverlening

- Er is aandacht gegeven aan het adviesrecht van de gemeenteraad en participatie bij een buitenplanse omgevingsplanactiviteit die betrekking hebben op Post 65 erfgoed.
- Er heeft zorgvuldige participatie plaatsgevonden, waarbij ook (lokale) erfgoedorganisaties of historische verenigingen gelegenheid hebben gehad inbreng te leveren. De waarden van Post 65 erfgoed worden niet alleen tijdens de vergunningaanvraag beoordeeld, maar ook vroegtijdig besproken bij het formuleren van de opgave en het ontwerp.
- De gemeentelijke adviescommissie of een kwaliteitsteam heeft een rol gekregen bij de advisering, en een positie in het proces van de omgevingstafels en/of informeel vooroverleg bij Post 65 erfgoed.

Bijlage 1 De periode Post 65, ruimtelijk en fysiek

De gebouwde omgeving

Het tijdvak Post 65 kan voor wat betreft de gebouwde omgeving worden gezien als de opeenvolging van drie maatschappelijk-ruimtelijke episodes, met elk een geheel eigen ruimtelijk en fysiek karakter.

Groei (1965-eind jaren zestig)

De periode 'Groei' wordt gekenmerkt door het navolgende:

- Er is – uitgaande van de CIAM-doctrine – sprake van gescheiden hoofdfuncties (wonen, werken, recreatie en verkeer), met nadruk op de verkeersontsluiting van gebieden.
- Stedenbouw, architectuur en openbare ruimte hebben een collectief karakter. Dit drukt zich in deze periode uit in repetitie, uniformiteit, en grootschaligheid.
- Woonwijken worden geordend in open stedenbouw, waarbij de verschillende constituerende elementen – gebouwen, open ruimten, ontsluitingswegen, parkeerterreinen, winkel-wijkcentra – vaak van een aanzienlijk grotere schaal zijn dan tijdens de eerdere wederopbouwperiode. De wijkgedachte uit de voorgaande periode speelt bij het ontwerp van woonwijken in stedenbouwkundige zin nog een rol, maar niet meer in zijn oorspronkelijke sociaal-maatschappelijke betekenis.
- De stempelstedenbouw, samengesteld uit verschillende woningtypologieën uit de wederopbouw wordt verlaten. Er is sprake van opschaling en toepassing van 'velden-

stedenbouw' met een vaak eenduidige, grootschalige stedenbouwkundige uitleg. De woonbebouwing in grote en middelgrote steden is gefocust op de hoogbouwflat, vormgegeven als schijf, toren of lange geknikte wand, geplaatst in de open ruimte. Bij toepassing van meerdere bouwtypen is er sprake van een hiërarchie tussen (de positie van) galerij- en portiekflats, torenflats en laagbouwoningen, die duidelijk ten opzichte van elkaar geordend worden. De laagbouw wordt vaak als eengezinswoningrijen in een orthogonaal patroon in een open verkaveling geordend, waarbij wordt geëxperimenteerd met verschillende configuraties. Garageboxrijen nemen hierbij vaak een zelfstandige stedenbouwkundige positie in.

- De industrialisatie van de bouwproductie bepaalt in sterke mate de organisatie van de stedenbouw. De vormgeving wordt sterk bepaald door het bouwsysteem en presenteert zich nauwelijks als product van een architectonisch ontwerp. Grote gevelsluitende puien, de toepassing van zichtbaar 'dragend' beton en metselwerkinvullingen zijn daarvan bij de 'massawoningbouw' vaak de uitdrukking. In de plattegrond wordt geëxperimenteerd met de toepassing van verplaatsbare wandsystemen.
- De stroken en velden tussen de hoogbouw- en laagbouwbuurten worden vormgegeven met publiek groen (bomen, struiken, heesters), ieder geordend en ontworpen naar de hiërarchie van de ruimte. De nog betrekkelijk besloten groene ruimtes van de open steden-

bouw van de wederopbouw zijn vaak opgeschaald naar een parkachtige opzet met een collectief, recreatief karakter waarin ook collectieve voorzieningen hun plek kregen. De grootschalige flats zijn daarbij niet meer in eerste instantie de contramal van deze riante groene ruimten, maar zijn veeleer autonome objecten.

- Er is een duidelijke hiërarchie van ontsluitingswegen, waarbij de hoofdwegen soms een parkway-achtige allure hebben. Verder wordt – waar mogelijk – de fietsrouting apart georganiseerd; er is dan sprake van een nadrukkelijke scheiding van verkeerssoorten. Fietsers en auto's delen de woonstraten in de laagbouwbuurten. Auto's worden bij de grootschalige woonflats op grote parkeerterreinen of specifieke parkeergarages geparkeerd.
- In de binnensteden is sprake van een intensivering van kaalslag c.q. sanering en schaalvergroting ten behoeve van kantoor- en winkelfuncties. Wonen in de binnenstad van steden vormt geen uitgangspunt van denken meer.
- De architectonische hoofdstroom is die van het Modernisme en meer specifiek de Massawoningbouw, nu meer elementair en technischer dan tijdens de wederopbouw en meer gericht op typologische ontwikkeling, zoals het ontwikkelen van drive-in rijtjeswoningen en specifieke doorzonwoningtypes.

Verandering (periode eind jaren zestig – begin jaren tachtig)

De periode 'Verandering' wordt gekenmerkt door het navolgende:

- De periode is onderdeel van een internationale tegenreactie op de als doorgeschoten ervaren modernistische CIAM-stedenbouw en architectuur; daarbij is sprake van een sterk eigen Nederlandse inbreng.
- Stedenbouw en architectuur worden ingezet ten dienste van functiemenging, kleinschaligheid, beschutting, herbergzaamheid, huiselijkheid, afwisseling en diversiteit (op wijk-, buurt-, straat- project- en gebouwniveau). De menselijke maat en ontmoetingen vormen daarbij uitgangspunt.
- De 'Geaarde stad' onder de bomen is het ideaaltype: uitsluitend of hoofdzakelijk laagbouw of gestapelde laagbouw, met veel groen, maar vaak in een dichte pakking in habitat-stedenbouw.
- Bij uitbreidingswijken zoekt men naar mogelijkheden historisch-landschappelijke structuren te integreren in het stedenbouwkundig ontwerp.
- De stedenbouw komt in deze periode vaak tot stand met 'vlekkenplannen' (vaak als structuurplannen benoemd). De architectuur bepaalt daarin vaak door zijn onregelmatige opbouw de loop en vorm van de openbare ruimte.
- Er is vaak sprake van configuratieve ontwerp patronen (schakeling van verspringende, min of meer gelijke modules). Half-open tot semi-gesloten stedenbouwkundige ruimtes zijn hiervan het resultaat.
- 'Tweesnelhedenstedenbouw', al ingezet tijdens de vorige periode, wordt de norm:

écht afzonderlijke routes voor autoverkeer en voor langzaam verkeer. Voor de auto-ontsluiting wordt daarbij vaak een boomstructuur of een meanderende ontsluitingsroute toegepast. De nominatie als 'bloemkoolwijk' is hiermee geboren!

- Het 'woonerf' – een Nederlandse vinding, en in verschillende typologieën uitgewerkt – wordt als nieuwe stedenbouwkundige figuur ten dienste gesteld van deze stad van twee snelheden. De auto is daar 'te gast'. De fascinatie voor auto-arme woon- en winkelgebieden leidt bij enkele bijzondere ontwerpen tot wonen (en soms zelfs winkelen) op opgetild niveau, de zogenaamde 'woondekken'.
- Eigen 'habitats' (ook wel 'plekken', een gevleugeld woord in deze dagen) worden ontworpen op wijkniveau, buurt-, straat- en projectniveau. Vaak zijn de architectuureenheden klein en hebben elk een eigen gezicht. De ruimtelijke koppeling tussen openbare ruimte en het gebouw, het tussen-gebied, heeft hierbij alle aandacht met o.a. sterk verspringende rooilijnen tot gevolg. Op gebouwniveau worden allerlei kapvormen en aardse materialen en kleuren ingezet om huiselijkheid en herbergzaamheid tot uitdrukking te brengen.
- Niet alleen gebouwen worden afwisselend en kleinschalig vormgegeven. Het betreft ook de aankleding van de openbare ruimte, die doorspekt wordt met kleinschalig groen, van solitaire bomen op woonerven of straatkruisingen tot stroken kruipgroen in wegbermen. Het groen is vaak inheems en verwijst daarmee naar de directe omgeving.
- In de oude wijken en historische binnen-

steden worden nieuwe appartementsgebouwen geïntroduceerd die hun gevelarchitectuur eerder ontlenden aan de hierboven beschreven principes, dan aan de historische omgeving. Het zijn vooral de rooilijn en relatieve hoogte van de bebouwing die rekening houden met de historische omgeving; in een enkel geval de korrel van de bebouwing.

- Drie architectonische hoofdstromen domineren de tijd: het configuratieve Structuralisme (de meer academische school van ontwerp), de Kleinschaligheidsarchitectuur (de hoofdstroom voor woningbouw) en het Brutalisme (deze laatste in Nederland vaak in afgezwakte vorm).

Differentiatie (begin jaren tachtig – 1990)

De periode 'Differentiatie' wordt gekenmerkt door het navolgende:

- Het grotere stedenbouwkundig plan wordt dominant ten opzichte van de deelinvullingen en architectuur waarmee afscheid wordt genomen van het vlekkenplan als aansturend model. Deze 'objectieve rationale' stedenbouw, geïntroduceerd onder de noemer 'formele objectiviteit'⁴⁹, waarin grote geometrische figuren de toon zetten, dicteert met zijn 'raamwerkstedenbouw' van zones, bouwvakken en stratennetwerk voortaan de locatie van de verschillende bouwprojecten.
- Nadrukkelijk vormgegeven 'design' en 'compositie' worden omarmd, waarbij zowel hoogbouw, middelhoogbouw, als laagbouw als stedenbouwkundige vormgevingscategorieën worden ingezet.
- Er wordt afscheid genomen van het afschalen

van gebouwen; lange woningrijen en eenvoudige blokvormige volumes worden de norm. Naast de veelvuldige repetitie van woningrijen en urban villa's, start op stedelijke locaties het experiment met meer of minder gesloten bouwblokstructuren.

- De 'Tweesnelhedenstedenbouw' van de voorgaande periode vervalst en wordt omgevormd tot een rationeel en hiërarchisch systeem van wegen met ieder een eigen wegprofiel waarin de positie van auto, voetganger en fietser bepaald is. Op het middenniveau van de wijk- en buurtontsluitingsweg wordt de rotonde als verkeers-technisch middel geïntroduceerd. De lineaire straat met zijn zakelijke (en goedkope) parkeeroplossingen keert op het lagere schaalniveau terug. Hier wordt – waar mogelijk – langzaam- en autoverkeer gecombineerd. Helderheid, de klare (rooi)lijn en lange zichtlijnen domineren het beeld.
- Groen wordt – mede door de introductie van landschapsarchitecten – als monumentaal ontwerpelement opgevat en wordt ingezet voor het accentueren van de grootschalige stedenbouwkundige lay-out. Lange bomenrijen en – cirkels zijn het gevolg; artificieel knippen en organiseren van groen zet de toon.
- In de binnensteden wordt de stadsvernieuwing doorgezet waarbij functiemenging (niet alleen wonen) meer aandacht krijgt, met meer ruimte voor recreatief winkelen. Ondergronds parkeren wordt meer de norm. In die delen van de stad waar sloop/nieuwbouw plaatsvindt, treedt er een grote schaalvergroting op en een sterke karakterverandering van de stedenbouwkundige structuur en ruimtes.

- Architectonisch ontwerp wordt weer een autonome activiteit, maar wel volgend op, en passend in het onderliggende stedenbouwkundig patroon. In de jaren tachtig ontstaat eerst, gelijk op met de rationele stedenbouw, een rationele, sobere en repetitieve architectuur, het Neorationalisme. Deze schudt alle dogma's en stilistische voorkeuren van voorgaande periode van zich af. Deze architectuur drukt zich uit in eenvoudige rechthoekige of kubische hoofdvormen, vaak in een lichte metselsteen, al dan niet afgedekt met een kap. Hierna ontstaat een waaier aan neomodernistische, neotraditionalistische, supermodernistische en consumentistische stijlen ontstaan. Het zal globaal na 1990 – mede onder invloed van toenemende vermarkting – uitmonden in geïndividualiseerde lifestyle-woonomgevingen in stedenbouwkundig zeer diverse buurten.

Het landschap

De periode Post 65 wordt voor wat betreft ruimtelijke opbouw van het landschap door de volgende ontwikkelingen gekarakteriseerd. De na de oorlog ingezette rationalisering en schaalvergroting in de landbouw zet door in de nieuwe ruilverkavelingsgebieden en in de ontwikkeling en inrichting van zuidelijke Flevopolders.

- Door ontginningen en ruilverkavelingen wordt het agrarisch gebied geoptimaliseerd en het landschap herschikt en 'aangeheeld'.
- In de landschapsplannen werd in de periode vóór Post 65 bij ruilverkavelingen vooral ingezet op een functionele en herkenbare

herschikking van het agrarische landschap; in het ontwerp voor landschappelijke inpassing werd voortgebouwd op de bestaande karakteristiek en de inheemse beplantingssoorten. In het Post 65 tijdperk wordt de benadering integraal en komt er, behalve voor de landbouw, geleidelijk meer aandacht voor de beleving van het landschap, ingegeven door recreatie, de wens voor een aantrekkelijke woon- en leefomgeving, de aanleg van infrastructuurle werken, de groeiende interesse in natuur, milieu en ecologie.

- Dit is een vervolg op de navolgende ontwikkelingen:
 1. De automobilititeit blijft stijgen, met als gevolg:
 - a. De aanleg van infrastructuurle werken, van (snel)wegen, bruggen en viaducten, komt in een stroomversnelling.
 - b. De eerste geluidsschermen verschijnen door gewijzigde regelgeving, waarmee het zicht op het landschap verdwijnt.
 - c. Tegelijkertijd neemt het milieubewustzijn toe en komt er protest tegen het groeiend wegennet.
 2. Ook komt er aandacht voor natuur (-bouw, -bescherming, -compensatie) en ecologie.
 3. Meer vrije tijd en toegenomen welvaart vertalen zich in de ontwikkeling en inrichting van recreatiegebieden.
 4. In het westen van Nederland worden grootschalige recreatiegebieden als buffergebieden tussen de grote steden gepland om te voorkomen dat steden aan elkaar groeien.
 5. Het fenomeen van de landschapskunst of land art doet z'n intrede.

Bijlage 2 Werkvormen participatieproces

Werkvormen geschikt voor beleidsvorming

Er zijn verschillende manieren om bewoners en belanghebbenden te betrekken bij beleidsvorming. Een combinatie van online middelen en fysieke bijeenkomsten werkt goed. Zo bereik je een bredere doelgroep. Om voldoende aandacht te hebben voor ruimtelijke kwaliteit, cultureel erfgoed en in het bijzonder Post 65, is het aan te raden om gericht vragen te stellen over dit onderwerp.

Omgevingsvisie

- **Inloopavond**
Met een inloopavond kun je mensen informeren over het opstellen van de omgevingsvisie en de kaders waarbinnen je ideeën, wensen en zorgen ophaalt. Je kunt tafels of hoeken inrichten met verschillende thema's waar mensen input op kunnen geven of hun reactie achter kunnen laten. Een van die thema's kan POST 65 zijn. Zorg ervoor dat er een ambtenaar aanwezig is die met de participanten het gesprek aan kan gaan. Een inloopavond zorgt – in tegenstelling tot een informatieavond – voor meer interactie.
- **Online platform**
Met een online platform kun je een bredere groep mensen bereiken. Door middel van het stellen van vragen of het voorleggen van dilemma's kun je input ophalen voor de omgevingsvisie. Een voorbeeld van een online platform is Open Stad. Een van de stellingen of vragen kan zich richten op het borgen van POST 65.

Handige websites:

- www.kennisknooppuntparticipatie.nl/
- www.participatiewijzer.nl/
- <https://openstad.org/>
- www.swipocratie.nl/
- www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/omgevingswet/participatie-en-de-omgevingswet
- <https://vng.nl/publicaties/handreiking-participatie-bij-initiatieven-en-de-omgevingstafel>

- **Online tools**
Je hebt ook andere online tools waarmee je een enquête uit kunt zetten onder een brede doelgroep. Je kunt hiermee bewustwording creëren en peilen wat mensen belangrijk of waardevol vinden. Met de tool swipocratie kunnen mensen 'swipend' een keuze maken tussen verschillende beelden en stellingen.
- **Gebiedsbiografie**
Een gebiedsbiografie is een manier om samen met bewoners en andere belanghebbenden verhalen en waarden te inventariseren en vast te leggen. Het is een korte biografie met een beknopte analyse van de structuur en ruimtelijke karakteristiek van het gebied (waaronder de Post 65 karakteristiek en -waarden). Je kunt hiervoor bewoners interviewen, een essaywedstrijd organiseren, of een avond organiseren waarbij je bewoners vraagt om een oude foto mee te nemen en deze toe te lichten, of een herinnering op de kaart te zetten (met een post-it, sticker of ander kaartje)
- **Waardenkaart met kernkwaliteiten**
Een waardenkaart kan ook goed ingezet worden om samen met bewoners en andere belanghebbenden de waarden van een gebied te inventariseren en vast te leggen. Met de kaart op tafel en een stapel foto's van de omgeving en bijzondere plekken of objecten kunnen de deelnemers aanwijzen en laten zien wat zij waardevol vinden en aan de hand van de afbeelding uitleggen waarom zij dat vinden.

- **Tijdlijn**
Een tijdlijn kan de ontwikkeling van een gebied chronologisch en overzichtelijk in beeld brengen en ook koppelen aan de maatschappelijke vraagstukken en opgaven van toen (en nu). Door samen kernkwaliteiten te benoemen kun je de omgevingsvisie opzetten vanuit de (gebieds)identiteit waarbij toekomstige opgaven een logische plek krijgen als voortzetting van deze identiteit.

Omgevingsprogramma

- **Waardenkaart met cultuurhistorische objecten en structuren**
Een waardenkaart met cultuurhistorische objecten en structuren kun je ook samen met bewoners en andere belanghebbenden maken. Je zoomt bijvoorbeeld in op een gebied dat belangrijk is voor POST 65 en bespreekt met elkaar welke cultuurhistorische objecten en structuren bepalend zijn voor de identiteit van het gebied.
- **Tijdlijn**
In het omgevingsprogramma kun je een tijdlijn verder uitwerken en inzoomen op POST 65. Welke rol speelt deze periode in de tijd en hoe verhoudt zich dat tot de maatschappelijke opgave van nu?

Omgevingsplan

- **Inspraak**
Bij het opstellen van een omgevingsplan is het meestal niet nodig om een participatie-

proces op te zetten, als bij het opstellen van een omgevingsvisie en omgevingsprogramma participatie heeft plaatsgevonden. Uiteraard wordt hier wel formele participatie ingezet.

- **Botsproef**
Om de vertaling van Omgevingsvisie en Omgevingsprogramma naar een Omgevingsplan te toetsen kun je met een selecte groep belanghebbenden (bijvoorbeeld vertegenwoordigers van een wijkvereniging) conceptplanregels bespreken. Aan de hand van een aantal cases worden de opgestelde planregels getoetst. Je kunt hier ook een bredere bijeenkomst voor organiseren, waarin je aan de hand van een aantal cases uitlegt hoe het omgevingsplan werkt en omgaat met initiatieven. Zo kun je testen of de regels voldoende zijn om waardevol POST 65 erfgoed te beschermen tegen ongewenste transformaties en ontwikkelingen.

Werkvormen geschikt voor planvorming

Als de waarden van het Post 65 erfgoed duidelijk omschreven zijn in een omgevingsprogramma of beleidskader kunnen deze goed meegenomen worden in participatie rondom plannen en het aanvragen van een omgevingsvergunning. Voor een initiatiefnemer is het belangrijk om de gemeente en andere overheden vroegtijdig te betrekken bij planvorming. De gemeente kan dit faciliteren met een vooroverleg aan de Omgevingstafel.

- **Omgevingstafel**
Aan de Omgevingstafel brengt de gemeente inhoudelijke belangen bij elkaar. Adviseurs vanuit verschillende domeinen (milieu, bouwen, welstand) worden vroegtijdig betrokken bij een initiatief. Maar ook andere overheden nemen plaats aan tafel. De Omgevingstafel is een praktische manier om in een vooroverleg te voorzien, waar nu welstand een eigen vooroverleg heeft, wordt aan de Omgevingstafel meer integraal naar een initiatief gekeken. De initiatiefnemer kan vrijwillig zijn plan bespreken met verschillende experts en andere overheden. De initiatiefnemer weet snel en duidelijk aan welke randvoorwaarden zijn initiatief moet voldoen.

De initiatiefnemer is verantwoordelijk voor het betrekken van de samenleving bij planvorming voor initiatieven die niet aansluiten op het Omgevingsplan. De initiatiefnemer organiseert dit, maar de gemeente kan wel een handreiking opstellen en eisen stellen aan de kwaliteit van het participatieproces. Het is aan te raden om in zo'n handreiking op te nemen dat adviseurs en experts op het gebied van Post 65 en cultureel erfgoed hun kennis in kunnen brengen in het proces. Een aantal vormen die je in kunt zetten zijn:

- **Omgevingsdialoog**
Bij de omgevingsdialoog gaat het om vroegtijdig het gesprek aangaan met omwonenden en andere belanghebbenden bij de ontwerp-fase van een plan. Hierbij is het plan dus nog

niet volledig uitgetekend, maar zijn alleen de hoofdlijnen opgesteld. De initiatiefnemer is verantwoordelijk voor het organiseren van de omgevingsdialoog, maar de gemeente kan wel een handreiking meegeven hoe zij de omgevingsdialoog kunnen voeren en hen hiertoe aansporen. Het is aan te raden ook een erfgoeddeskundige en/of adviseur omgevingskwaliteit uit te nodigen voor de omgevingsdialoog, zo wordt lokale kennis samengebracht met deskundigheid.

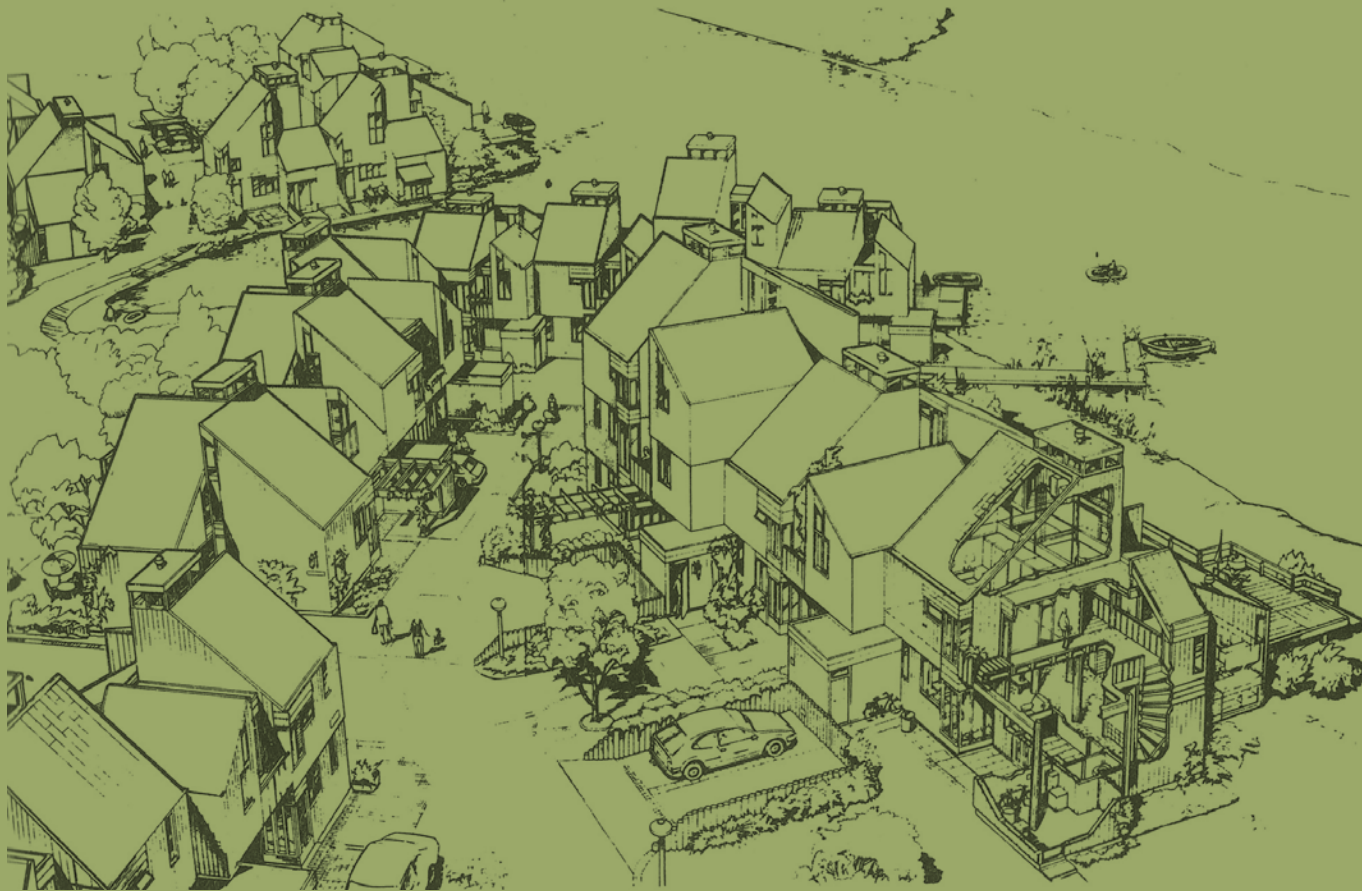
- **Keukentafelgesprek**
Aan de keukentafel kan de initiatiefnemer in gesprek gaan met de gemeente en een adviseur omgevingskwaliteit en/of erfgoed over zijn ideeën. Het doel van zo'n gesprek is initiatiefnemers te helpen in hun planvorming rekening te houden met aspecten als ruimtelijke kwaliteit en cultuurhistorische en landschappelijke waarden. Het keukentafelgesprek is geschikt voor kleinere initiatieven.
- **Atelier**
Bij grotere initiatieven is het organiseren van een atelier een goede vorm om de omgeving te betrekken bij de planvorming. Met een maquette waarin geschoven kan worden of kaart op tafel waar nog op getekend mag worden, gaan ideeën echt leven en kunnen mensen reageren en hun ideeën inbrengen. Voor de meeste ontwikkelingen is het nodig een aantal van deze ateliers te organiseren waarin het plan groeit samen met het draagvlak van de omgeving.

Noten

- 1 *Rapportage verkenning Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand*, Rijksdienst voor het cultureel erfgoed, 2019.
- 2 De Boer en Lambert, p. 56.
- 3 Faludi, p. 64.
- 4 Van der Cammen, p. 222.
- 5 Wagenaar en Mens, p.413-422, 481-490.
- 6 Abrahamse, p.13.
- 7 De Vreeze, p.405.
- 8 De Boer en Lambert, p.70.
- 9 De Vletter, p.21.
- 10 Brouwer, p.190.
- 11 De Boer en Lambert, p. 68.
- 12 Van den Biggelaar, p. 98.
- 13 Hertzberger, p. 40-43.
- 14 Heeling, Meyer en Westrik, p.118.
- 15 Verlaan, p. 181.
- 16 Van Es en Voerman, p.9.
- 17 De Boer en Lambert, p. 162: Tummers. Tummers-Zuurmond, p. 131-143.
- 18 De Vreeze, p. 445-451.
- 19 Abrahamse, p. 20.
- 20 De Haan en Haagsma, p. 230.
- 21 Weeber, tijdschrift Plan 10.
- 22 Van der Cammen, p. 305.
- 23 Van der Cammen, p. 276 – 286 en Reijndorp, p. 46.
- 24 Van der Cammen, p. 254.
- 25 Andela, p. 103.
- 26 Horlings, H en A. Blom, passiem
- 27 Andela, p. 224.
- 28 Van Blerck.
- 29 Omgevingswet artikel 1.3 in combinatie met artikelen 1.6 en 1.7.
- 30 Volgens art 1.2 van de Omgevingswet is cultureel erfgoed onderdeel van de fysieke leefomgeving. Op grond van artikel 1.3 zijn het doelmatig beheren, gebruiken en ontwikkelen van de fysieke leefomgeving voor maatschappelijke behoeften doelstellineng van de wet.
- 31 Memorie van Toelichting Omgevingswet; algemene toelichting hoofdstuk 1, paragraaf 4.1.3, onder het opschrift «Maatschappelijke doelen van de wet» en artikelsgewijze toelichting onder «Artikel 1.3» (Kamerstukken II 2013/14, 33 962, nr. 3)
- 32 Vierde Nota Ruimtelijke Ordening (Min. VROM 1988).
- 33 In 2018 hebben alle Europese ministers en meerdere erfgoedorganisaties de Verklaring van Davos ondertekend. Zie voor meer informatie: www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2018/01/01/verklaring-van-davos-2018.
- 34 <https://vng.nl/publicaties/handreiking-adviesstelsel-omgevingskwaliteit>.
- 35 Zie ook de Voorbeeldverordening en de bijbehorende handreiking van de VNG: <https://vng.nl/nieuws/voorbeeld-verordening-participatie-en-handreiking-verschonen>. Het verdrag van Granada (Overeenkomst inzake het behoud van het architectonische erfgoed van Europa) vraagt in art. 14, aanhef en eerste lid, ook om participatie met betrekking tot cultureel erfgoed.
- 36 Nota van Toelichting op het Omgevingsbesluit (pagina 180): “Op basis van de bij de aanvraag overgelegde gegevens over participatie en overleg met derden, kan het bevoegd gezag bepalen of er een aanvullende vorm van «horen» van betrokkenen wenselijk is. In hoeverre het wenselijk is om partijen aanvullend de gelegenheid te bieden in te spreken, is aan het bevoegd gezag. Het bevoegd gezag zal hierbij afwegen of de aanvrager al contact heeft gehad met belanghebbenden, de gevolgen van de activiteit, de verwachting in hoeverre belanghebbenden hiertegen bedenkingen zullen hebben en de afwegingsruimte die het bevoegd gezag heeft bij de te nemen beslissing op de aanvraag.”
- 37 Memorie van Toelichting Omgevingswet; algemene toelichting hfs. 4.3.2 (Kamerstukken II 2013/14, 33 962, nr. 3).
- 38 Omgevingswet artikel 3.2 en Memorie van Toelichting Omgevingswet; algemene toelichting hfs. 3.3 (Kamerstukken II 2013/14, 33 962, nr. 3).
- 39 Een omgevingsprogramma heet in de Omgevingswet ‘programma’.
- 40 Dit vloeit eigenlijk al voort uit art. 5.130 Bkl, eerste lid: “In een omgevingsplan wordt rekening gehouden met het belang van het behoud van cultureel erfgoed, met inbegrip van bekende of aantoonbaar te verwachten archeologische monumenten.”
- 41 De VNG heeft een Casco omgevingsplan en meerdere staalkaarten opgesteld als voorbeeld hoe je een omgevingsplan kunt opstellen. Zie voor meer informatie: www.vng.nl/artikelen/staalkaarten-omgevingsplan.
- 42 Artikel 2.28 van de Omgevingswet en artikel 5.130 van het Besluit kwaliteit leefomgeving bevatten verplichte instructieregels over cultureel erfgoed waar gemeenten rekening mee moeten houden bij het opstellen van een omgevingsplan.
- 43 Zie ook de *Handreiking begrippenkader cultureel erfgoed onder de Omgevingswet*: <https://www.cultureelerfgoed.nl/publicaties/publicaties/2020/01/01/handreiking-begrippenkader-cultureel-erfgoed-onder-de-omgevingswet>.
- 44 De Omgevingswet definieert een rijksmonumentenactiviteit als het slopen, verstoren, verplaatsen of wijzigen van een (voorbeschermd) rijksmonument of het herstellen of gebruiken daarvan waardoor het wordt ontsierd of in gevaar gebracht.
- 45 Zie ook Wetsvoorstel Invoeringswet Omgevingswet, Kamerstukken II, 2017/18, 34986, nr. 3 (MvT); Stb. 2018, 290, p. 72.
- 46 Is er (nog) geen waardering dan kan de erfgoedambtenaar aangeven of dit irt. de planvorming noodzakelijk of wenselijk is.
- 47 Adviesstelsel voor omgevingskwaliteit, handreiking voor het instellen van de gemeentelijke adviescommissie en andere adviseurs voor omgevingskwaliteit, VNG, Rijksdienst voor het cultureel erfgoed en Federatie ruimtelijke kwaliteit, 2020
- 48 Het huidige raadsbesluit ‘verklaring van geen bedenkingen’ vervalt.
- 49 Weeber, tijdschrift Plan 10.

Literatuur en bronnen

- Abrahamse, J.E., *Opkomst en ontwikkeling van de bloemkoolwijk, het ontwerp van woonwijken in Nederland en de zoektocht naar identiteit*, RCE Post 65, Amersfoort 2019
- Andela, G.M., *Kneedbaar landschap, kneedbaar volk, de heroïsche Jaren van de ruilverkavelingen in Nederland*, Bussum 2020
- Barzilay, M., R. Ferwerda en A. Blom, *Predicaat experimentele woningbouw 1968-1980*, RCE Post 65, Amersfoort 2018
- Biggelaar, J. van den, *De lelijke Jaren zeventig, Moderne architectuur, publieke perceptie en de vroegtijdige sloop van vier prestigieuze projecten*, Houten 2018
- Blerck, H. van, *Brinken en hoven, essen en randen, singels en wallen, Landschapsplannen in Drenthe 1945-1975*
- Boer, N. de en Len D. Lambert, *Woonwijken, Nederlandse stedenbouw 1945 – 1985*, Rotterdam 1987
- Brouwer, P., *Van stad naar stedelijkheid, Planning en planconceptie van Lelystad en Almere 1959 – 1974*, Rotterdam 1997
- Cammen, H. van der en L. de Klerk, *Ruimtelijke ordening. Van grachtengordel tot Vinex-wijk*, Utrecht 2003
- Es E. van en L. Voerman, *Stadsvernieuwing in Stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingsplannen Interim Saldo*, RCE Post 65, Amersfoort 2018
- Faludi, A. en A.J. van der Valk, *De groeikernen als hoeksteen van de Nederlandse ruimtelijke planningsdoctrine*, Assen/Maastricht 1990
- Haan, H. de en I. Haagsma, *Wie is er bang voor nieuwbouw*, Amsterdam 1981
- Hertzberger, H., *Ruimte maken, ruimte laten, lessen in architectuur*, Amsterdam 1996
- J. Heeling, en H. Meyer, en J. Westrik, *Het ontwerp van de stadsplattegrond*, Amsterdam 2002
- H. Horlings en A. Blom, *De groene horizon. Vijftig jaar bouwen aan het landschap van de Flevopolder*, Bussum 2018
- Meurs, P., V. Teunissen, M. Steenhuis, M. Oosterhuis, *Tertransformeren met cultureel erfgoed*, Amersfoort 2022
- Reijndorp, A. e.a., *Buitenwijk, Stedelijkheid op afstand*, Rotterdam 1988
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *verkenning Post 65. Nieuwe perspectieven tussen welvaart en weerstand*, RCE Post 65 Amersfoort 2019
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Handreiking begrippenkader cultureel erfgoed onder de Omgevingswet*, RCE Post 65 Amersfoort 2020
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, *Onderweg naar Faro*, Amersfoort 2022
- Somer, K, *Groei, verandering, differentiatie. Architectuur in Nederland 1965-1990*, Amersfoort 2020
- Steunpunt Monumenten & Archeologie Noord-Holland, *Cultureel erfgoed in het omgevingsplan kansen en aandachtspunten*, Alkmaar, 2021.
- Tummers, L.J.M. en J.M. Tummers-Zuurmond, *Het land in de stad, de stedenbouw van de grote agglomeratie*, Bussum 1997
- Vereniging van Nederlandse gemeenten, *Het casco voor het omgevingsplan*, Den Haag, 2019
- Verlaan, T., *De ruimtemakers, Projectontwikkelaars en de Nederlandse binnenstad 1950 – 1980*, Nijmegen 2017
- Vletter, M. de, *De kritiese Jaren zeventig, Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968 – 1982*, Rotterdam 2004
- Vreeze, N. de, *Woningbouw, Inspiratie & Ambities, Kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland*, Amsterdam 1993
- Wagenaar, C., N. Mens e.a., *De toekomst van de bloemkoolwijken*, Rotterdam 2008
- Weeber, C., *Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als rationale planning*, Plan 10 (1979) 11, pp. 26-35

Deze handreiking 'Borging Post 65-erfgoed' geeft een methodiek en aanbevelingen voor het borgen van het erfgoed uit de periode 1965–1990. Landschappen, steden, wijken, complexen en objecten uit deze periode krijgen vaak nog weinig juridische bescherming tegen sloop of aantasting.

Beleidsmakers, eigenaren en de omgeving krijgen handvatten om de intrinsieke waarde en het publieke belang van Post 65-erfgoed te borgen in de verschillende instrumenten van de Omgevingswet. De handreiking geeft tevens suggesties voor het betrekken van de samenleving op alle niveaus van beleid en regelgeving. Iedere

ruimtelijke transformatie kan zodoende zorgvuldig worden afgewogen op basis van gedragen gemeentelijk beleid.

Met kennis en advies geeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed de toekomst een verleden.